Міністерство культури України
Національна комісія зі справ ЮНЕСКО в Україні
Національний заповідник «Херсонес Таврійський»
Науково-дослідний інститут
пам'яткоохоронних досліджень

Номінація
для внесення до Списку всесвітньої спадщини

Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора

(V ст. до н. е. – XIV ст. н. е.)

Севастополь – 2012

Резюме

Держава – учасник Конвенції	Україна
Штат, провінція або регіон	Місто Севастополь
Назва об'єкта	Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора. V ст. до н. е. – XIV ст. н. е.
Географічні координати	*1. Заповідна територія городища Херсонеса Таврійського.* Широта: 44º 36' 52,25" N – 44º 36' 25,75" N Довгота: 33º 29' 05,37" E – 33º 29' 51,41" E Центральна точка: 44º 36' 39,38" N / 33º 29' 29,17" E *2. Заповідна територія хори в балці Юхариній.* Широта: 44º 33' 25,39" N – 44º 32' 23,52" N Довгота: 33º 27' 31,60" E – 33º 28' 49,77" E Центральна точка: 44º 33' 00,62" N / 33º 28' 11,61" E *3. Заповідна територія хори в балці Бермана.* Широта: 44º 31' 37,48" N – 44º 31' 17,10" N Довгота: 33º 29' 49,25" E – 33º 30' 20,46" E Центральна точка: 44º 31' 25,69" N / 33º 30' 03,16" E *4. Заповідна територія хори на висоті Безіменній.* Широта: 44º 31' 45,47" N – 44º 31' 23,22" N Довгота: 33º 32' 38,11" E – 33º 33' 02,83" E Центральна точка: 44º 31' 34,01" N / 33º 32' 48,39" E *5. Заповідна територія хори в балці Стрєлецькій.* Широта: 44º 34' 25,00" N – 44º 34' 04,74" N Довгота: 33º 28' 27,91" E – 33º 28' 47,30" E Центральна точка: 44º 34' 15,48" N / 33º 28' 39,50" E *6. Заповідна територія хори на перешийку півострова Маячного.* Широта: 44º 33' 55,55" N – 44º 33' 26,49" N Довгота: 33º 24' 24,42" E – 33º 24' 41,88" E Центральна точка: 44º 33' 44,38" N / 33º 24' 32,38" E *7. Заповідна територія хори на мисі Виноградному.* Широта: 44º 31' 19,75" N – 44º 31' 01,24" N Довгота: 33º 28' 03,34" E – 33º 28' 25,75" E

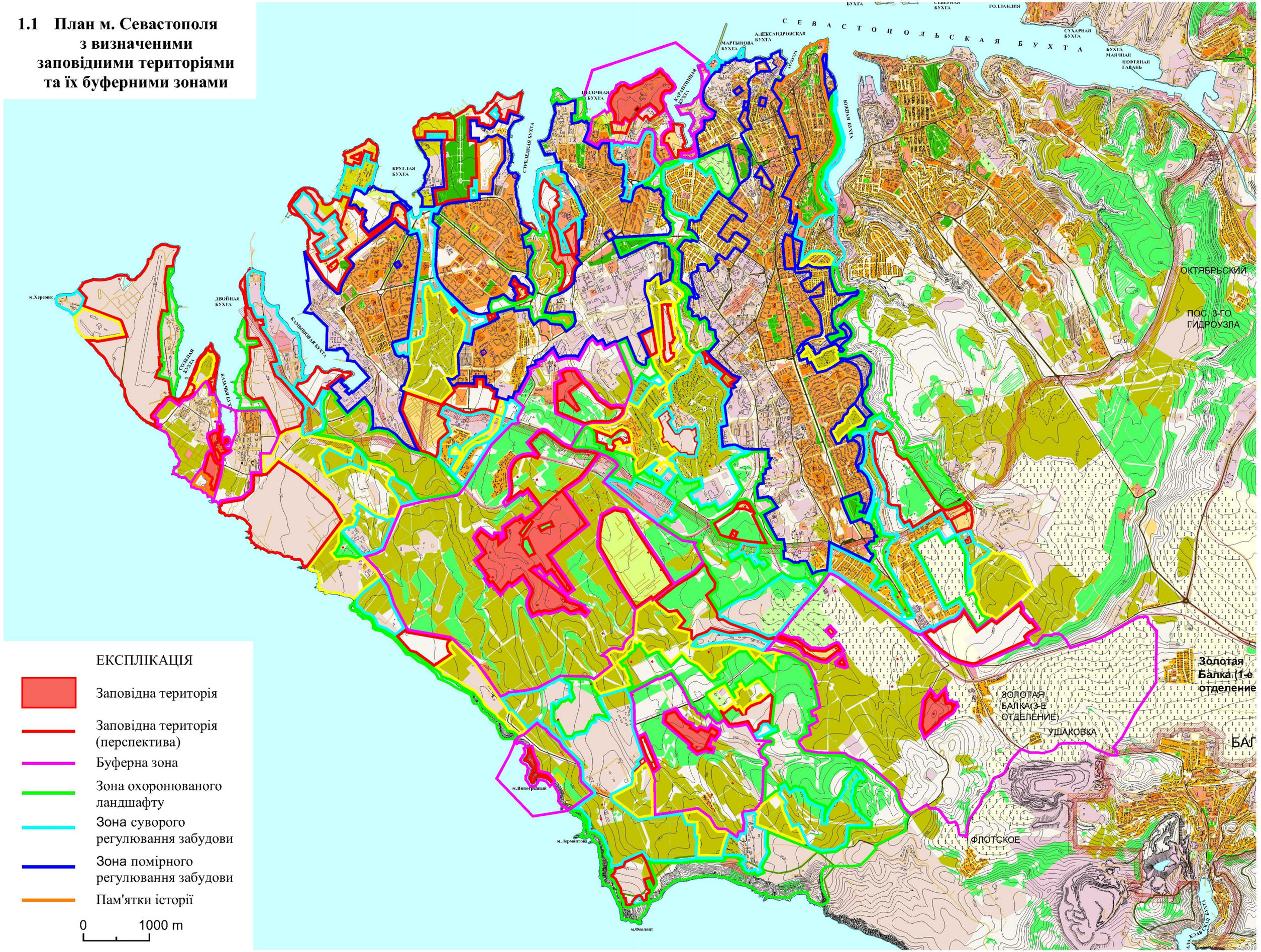
	Центральна точка: 44º 31' 10,44" N / 33º 28' 11,92" E
Текстовий опис меж території, що номінується	*1. Заповідна територія городища Херсонеса Таврійського (площа 42,8106 га):* ділянка обмежена з півночі береговою крайкою Чорного моря; зі сходу – береговою крайкою Карантинної бухти; з півдня – територіями військових частин по вул. Древній та Єрошенка; із заходу – територією парку ім. Ганни Ахматової (по вул. М. Островського) і береговою крайкою Піщаної бухти. *2. Заповідна територія хори в балці Юхариній (площа 150,6227га):* ділянка обмежена з усіх боків садовими ділянками та котеджною забудовою, розташованими між Фіолентовським шосе та залізничною віткою в районі станції Севастополь-товарний. *3. Заповідна територія хори в балці Бермана (площа 19,5574 га):* ділянка розташована в усті балки Бермана та обмежена з півночі та сходу садовими ділянками та котеджною забудовою на північному схилі та в тальвегу Балки Бермана, з півдня і заходу – лісовим масивом вздовж шосе між 5-м км і селищем Першотравневим. *4. Заповідна територія хори на висоті Безіменній (площа 17,2941 га):* ділянка розташована на вершині Безіменної висоти в районі селища Ушакова та обмежена з півночі виноградниками 3-го відділення ТОВ АФ «Золота балка», зі сходу та півдня балкою вздовж західного схилу висоти Гірської, із заходу – садовими ділянками та котеджною забудовою вздовж Балаклавського шосе. *5. Заповідна територія хори в балці Стрєлецькій (площа 15,2664 га):* ділянка обмежена з півночі територією метеоцентра по Фіолентовському шосе; зі сходу – садовими ділянками та котеджною забудовою по західному схилу Стрєлецької балки; з півдня – лісовим масивом вздовж Камишового шосе; із заходу – територіями туберкульозного диспансеру та будинку-інтернату для людей похилого віку. *6. Заповідна територія хори на перешийку півострова Маячного (площа 13,8240 га):* ділянка розташована на перешийку Маячного півострова та обмежена з півдня та південно-заходу територією меморіалу 35-ї берегової батареї, із заходу та сходу – приватною забудовою садових кооперативів, з півночі – територією військовою частини; центральну частину ділянки перетинає траса міско-

	го шосе; крім того, до складу ділянки входить острівець, розташований в Козачій бухті та з'єднаний з материковою частиною вузьким мостовим переходом. *7. Заповідна територія хори на мисі Виноградному (площа 8,1096 га):* ділянка розташована на території мису Виноградний та прилягаючих до нього скельних кручах і терасах берегової кайки Гераклейського півострова. З півдня, заходу та північно-заходу ділянка обмежена акваторією Чорного моря, а з півночі та північного сходу – приватною забудовою садових кооперативів.
Карта території, що номінується, із зазначенням меж і буферної зони	Додаток: карти 1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5, 1.6, 1.7, 1.8, 2.1, 3.1
Формулювання видатної цінності території у світовому масштабі	Поліс і хора Херсонеса Таврійського є видатним зразком античного архітектурно-технологічного ансамблю, що складався з міста і його сільськогосподарської околиці, сформованих в результаті багатогранної господарчої та торговельної діяльності грецьких колоністів в IV–III ст. до н. е., які існували безперервно протягом близько 2000 років. Херсонес та його хора представляють собою зразки стародавнього поселення, землекористування і ландшафту видатної збереженості, що склалися за специфічних природних умов південно-західної частини Кримського півострова. Херсонеське городище представляє собою єдиний в Північному Причорномор'ї цілісно збережений зразок археологічних руїн стародавнього міста, яке було важливим політичним і економічним центром регіону за часів грецької колонізації, а також в періоди становлення і занепаду Римської та Візантійської імперій з V ст. до н. е. по XIV ст. н. е. Після того, як в XV в. н. е. місто спустіло, його територія не була заселена, завдяки чому цілісно збереглися залишки фортифікаційних, житлових, господарчих і культових споруд, а також міське планування, виконане за так званою «системою Гіподама». Збережені ділянки хори Херсонеса Таврійського на території Гераклейського півострова являють собою фрагменти системно організованої в IV ст. до н. е. сільської околиці міста площею 10000 га, розмежованої на більш ніж 400 однакових наділів. Відмінною рисою херсонеської хори є межування з використанням планувальної моделі Гіподама Мілетського, що дозволяє говорити про ансамблеву цілісність забудови та землекористування в межах міста і його околиць. Ансамблева

	комбінація стародавньої міської забудови та планування сільськогосподарської округи, а також принципи розподілу цих територій між громадянами херсонеського поліса є унікальним відображенням демократичних цінностей давньогрецького суспільства, втілених в пам'ятках античного міста та його хори. Крім того, Херсонес Таврійський був важливим політичним, економічним і культурним центром Північного Причорномор'я та зіграв вирішальну роль у розповсюдженні християнства в Південно-Східній Європі, зокрема на території Стародавньої Русі.
Критерії, за якими об'єкт номінується на включення до Списку всесвітньої спадщини	Критерій ii: В античному і середньовічному світі Херсонес Таврійський як давньогрецька колонія і форпост Римської та Візантійської імперій був найбільш далекою точкою, де стикалися цивілізації Середземномор'я і «варварське» населення Південно-Східної Європи. Знаходячись на пересіченні стародавніх торговельних шляхів, місто зазнавало постійного впливу різноманітних культур південного заходу, півночі та сходу. Мешканці Херсонеса і його хори протягом 2000 років впливали на культуру мешканців суміжних територій, зігравши вирішальну роль в еллінізації скіфів і сарматів, християнізації готів, алан і східних слов'ян. В свою чергу, проникнення варварських звичаїв в повсякденне життя херсонеситів призвело до створення унікального синкретичного культу Діви-Партенос в їх античному пантеоні. Критерій iv: Залишки Херсонеса Таврійського є виключним за цілісністю і збереженістю прикладом містобудівного ансамблю, регулярне планування якого було виконано в IV ст. до н. е. за системою Гіподама Мілетського і проіснувало практично в незмінному вигляді аж до занепаду міста в XIV ст. н. е. На прикладі Херсонеського городища, залишків його стародавньої забудови та археологічних шарів можна простежити послідовність формування і безперервність існування його міської структури і побуту від класичного періоду до пізнього середньовіччя. Критерій v: Сільськогосподарський ландшафт херсонеської хори на Гераклейському півострові, що сформувався в IV–III ст. до н. е., орієнтований переважно на вирощування винограду, є видатним зразком системи розподілу земель античного поліса, здійсненої в комплексі з міським плануванням за аналогічною «системою Гіподама». В той же час хора Херсонеса Таврійського є винятковим свідченням стародавніх технологій в галузі обробки землі, а також повсякденного життя її мешканців, що

	втілилося в численних залишках межових і плантажних стін, транспортних магістралей, водопроводів, житлових садиб і оборонних комплексів. Хора Херсонеса Таврійського свідчить про міжчасову і міжкультурну спадковість у використанні та розвитку культурного ландшафту з IV ст. до н. е. до XIV ст. н. е. Критерій vi: Херсонес Таврійський був безпосередньо пов'язаний з важливими історичними подіями, що відбувалися в зоні контактів античних і середньовічних цивілізацій зі стародавнім населенням Північного Причорномор'я. Особливо важлива роль Херсонеса Таврійського в розповсюдженні християнства серед варварських народів Південно-Східної Європи, зокрема алан, готів і східних слов'ян. В Херсонесі в 988 г. прийняв хрещення київський князь Володимир, що призвело до християнізації давньоруської держави наприкінці X ст.
Найменування та контактна інформація місцевої офіційної організації	Національний заповідник «Херсонес Таврійський»: Україна, м. Севастополь, вул. Древня, 1 info@chersonesos.org

1.1 План м. Севастополя з визначеними заповідними територіями та їх буферними зонами

Формат номінації

1. ХАРАКТЕРИСТИКА ОБ'ЄКТА

1a. Держава:
Україна

1b. Штат, провінція або регіон:
м. Севастополь

1c. Найменування об'єкта:
Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора.
V ст. до н. е. – XIV ст. н. е.

1d. Географічні координати:

Заповідна територія городища Херсонеса Таврійського	Широта: 44º 36' 52,25" N – 44º 36' 25,75" N Довгота: 33º 29' 05,37" E – 33º 29' 51,41" E Центральна точка: 44º 36' 39,38" N / 33º 29' 29,17" E
Заповідна територія хори в балці Юхариній	Широта: 44º 33' 25,39" N – 44º 32' 23,52" N Довгота: 33º 27' 31,60" E – 33º 28' 49,77" E Центральна точка: 44º 33' 00,62" N / 33º 28' 11,61" E
Заповідна територія хори в балці Бермана	Широта: 44º 31' 37,48" N – 44º 31' 17,10" N Довгота: 33º 29' 49,25" E – 33º 30' 20,46" E Центральна точка: 44º 31' 25,69" N / 33º 30' 03,16" E
Заповідна територія хори на висоті Безіменній	Широта: 44º 31' 45,47" N – 44º 31' 23,22" N Довгота: 33º 32' 38,11" E – 33º 33' 02,83" E Центральна точка: 44º 31' 34,01" N / 33º 32' 48,39" E

Заповідна територія хори в балці Стрєлецькій	Широта: 44º 34' 25,00" N – 44º 34' 04,74" N Довгота: 33º 28' 27,91" E – 33º 28' 47,30" E Центральна точка: 44º 34' 15,48" N / 33º 28' 39,50" E
Заповідна територія хори на перешийку півострова Маячного	Широта: 44º 33' 55,55" N – 44º 33' 26,49" N Довгота: 33º 24' 24,42" E – 33º 24' 41,88" E Центральна точка: 44º 33' 44,38" N / 33º 24' 32,38" E
Заповідна територія хори на мисі Виноградному	Широта: 44º 31' 19,75" N – 44º 31' 01,24" N Довгота: 33º 28' 03,34" E – 33º 28' 25,75" E Центральна точка: 44º 31' 10,44" N / 33º 28' 11,92" E

1е. Карти та плани:

Карта 1.1. Карта м. Севастополя з позначеними заповідними територіями Херсонеського городища і його хори, а також їх буферними зонами та іншими зонами охорони пам’яток культурної спадщини (М 1:100000).

Карта 1.2. План заповідної території Херсонеського городища та прилягаючої до нього місцевості з позначеними межами буферної зони (М 1:25000).

Карта 1.3. План заповідної території хори в балці Юхариній і прилягаючої до неї місцевості з позначеними межами буферної зони (М 1:25000).

Карта 1.4. План заповідної території хори в балці Бермана та прилягаючої до неї місцевості з позначеними межами буферної зони (М 1:25000).

Карта 1.5. План заповідної території хори на висоті Безіменній та прилягаючої до неї місцевості з позначеними межами буферної зони (М 1:25000).

Карта 1.6. План заповідної території хори в балці Стрєлецькій та прилягаючої до неї місцевості з позначеними межами буферної зони (М 1:25000).

Карта 1.7. План заповідної території хори на перешийку Маячного півострова та прилягаючої до нього місцевості з позначеними межами буферної зони (М 1:25000).

Карта 1.8. План заповідної території хори на мисі Виноградний і прилягаючої до нього території з позначеними межами буферної зони (М 1:25000).

Карта 2.1. Карта України з позначенням місця розташування об’єкта, що номінується (М 1:500000).

Карта 3.1. Google-карта Гераклейського півострова з позначеними ділянками об’єкта, що номінується, а також іншими ділянками хори Херсонеса Таврійського, що збереглися (М 1:100000).

1f. Площа номінації та запропонованої буферної зони:

Об'єкт складається з кількох локальних ділянок, кожна з яких має окрему територію та буферні (охоронні) зони. Крім того, додатково в межах Гераклейського півострова визначаються зони ландшафту, що охороняється, та регулювання забудови з різними режимами використання (Карта 1.1).

Заповідна територія городища Херсонеса Таврійського:

Площа об'єкта	42,8106 га
Площа буферної зони	207,220 га
Загальна площа	-

Заповідна територія хори в балці Юхариній:

Площа об'єкта	150,6227 га
Площа буферної зони	1235,00 га
Загальна площа	-

Заповідна територія хори в балці Бермана:

Площа об'єкта	19,5574 га
Площа буферної зони	291,0916 га
Загальна площа	-

Заповідна територія хори на висоті Безіменній:

Площа об'єкта	17,2941 га
Площа буферної зони	1116,00 га
Загальна площа	-

Заповідна територія хори в балці Стрєлецькій:

Площа об'єкта	15,2664 га
Площа буферної зони	002
Загальна площа	-

Заповідна територія хори на перешийку півострова Маячного:

Площа об'єкта	13,8240 га
Площа буферної зони	191,7760 га
Загальна площа	-

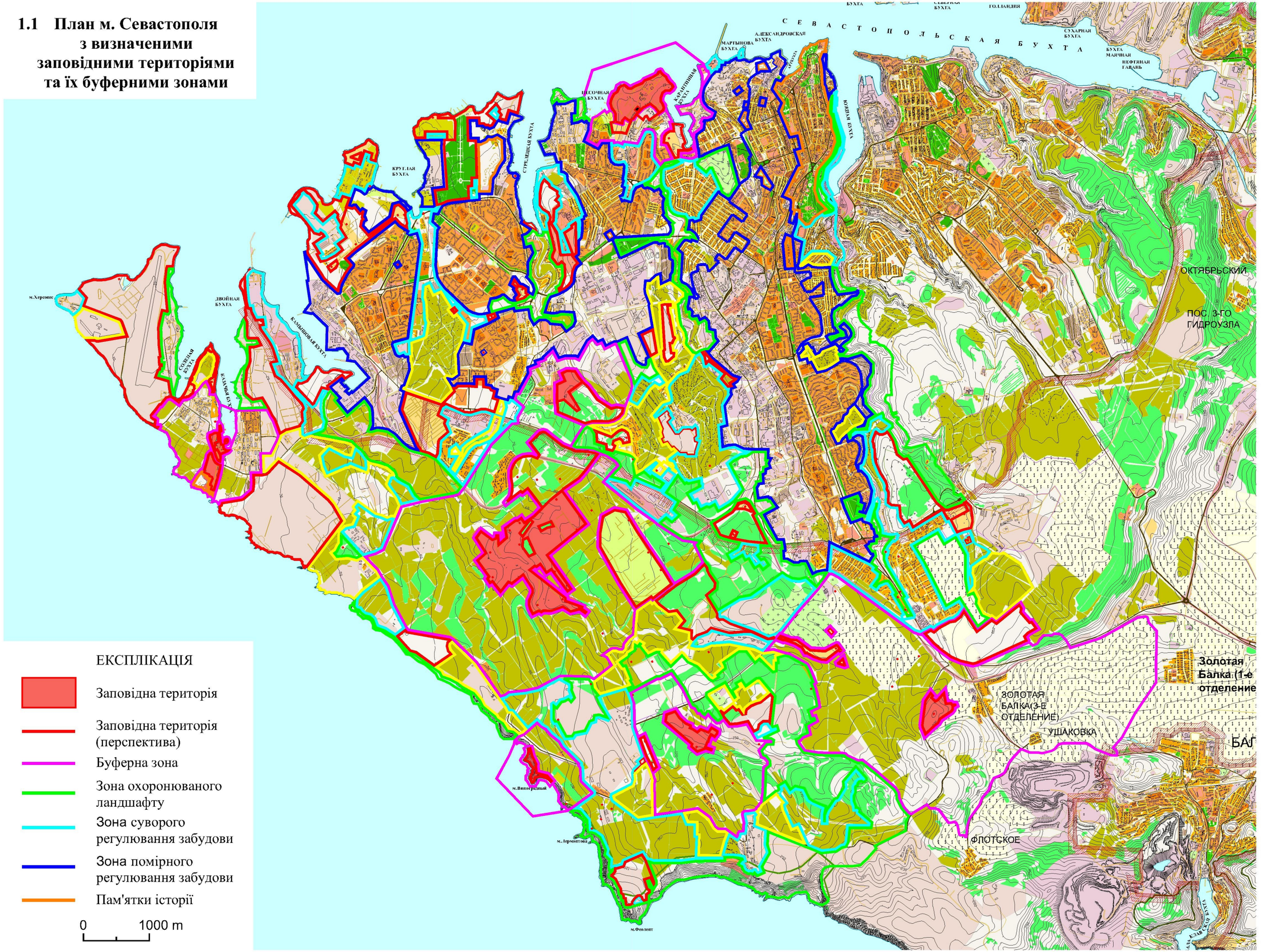
Заповідна територія хори на мисі Виноградному:

Площа об'єкта	8,1096 га
Площа буферної зони	117,780 га
Загальна площа	-

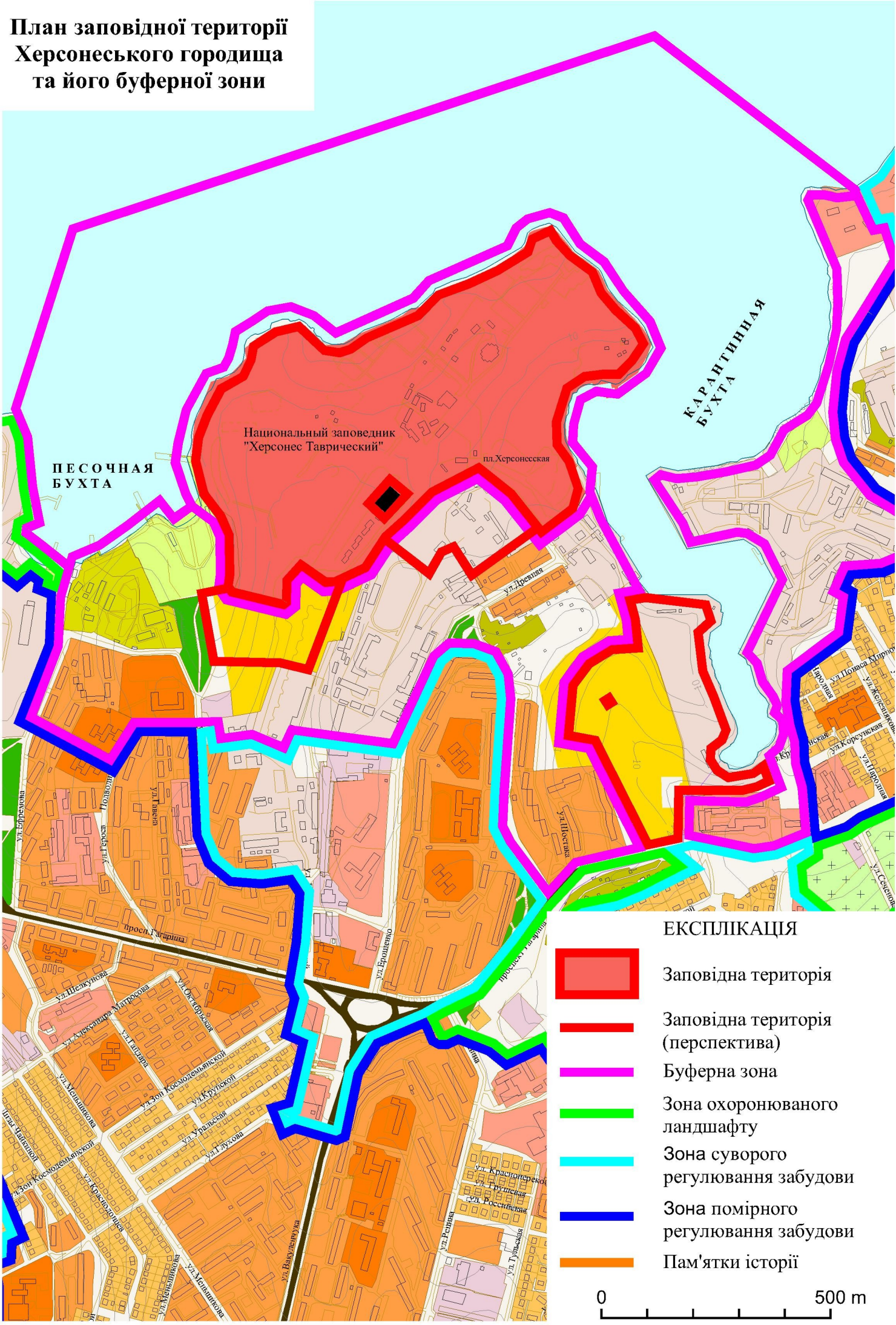
Загальна площа заповідної території:

Площа об'єктів	267,4848 га
Площа буферних зон	3158,7676
Загальна площа	-

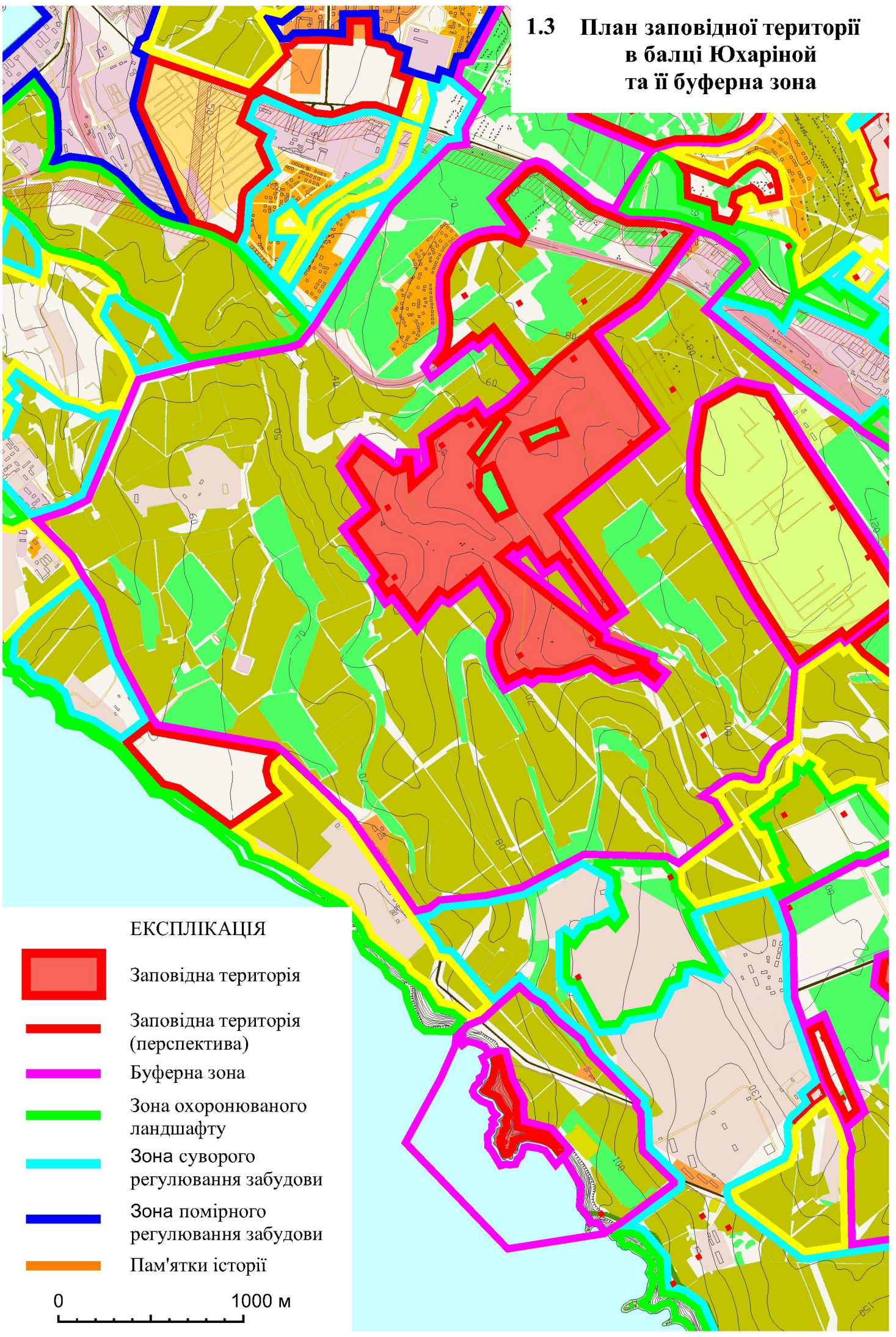
1.1 План м. Севастополя з визначеними заповідними територіями та їх буферними зонами

План заповідної території Херсонеського городища та його буферної зони

1.3 План заповідної території в балці Юхаріной та її буферна зона

План заповідної території в балці Бермана та її буферна зона

ЕКСПЛІКАЦІЯ

- Заповідна територія
- Заповідна територія (перспектива)
- Буферна зона
- Зона охоронюваного ландшафту
- Зона суворого регулювання забудови
- Зона помірного регулювання забудови
- Пам'ятки історії

0 — 500 м

План заповідної території на висоті Безіменній та її буферна зона

ул.Сапунгоровская

ЗОЛОТАЯ БАЛКА(3-Е ОТДЕЛЕНИЕ)

ЕКСПЛІКАЦІЯ

- Заповідна територія
- Заповідна територія (перспектива)
- Буферна зона
- Зона охоронюваного ландшафту
- Зона суворого регулювання забудови
- Зона помірного регулювання забудови
- Пам'ятки історії

0 — 500 м

План заповідної території в балці Стрілецькій та її буферна зона

ул.Молодых строителей

Фиолетовское шоссе

ул. Генуэзская

ЕКСПЛІКАЦІЯ

- Заповідна територія
- Заповідна територія (перспектива)
- Буферна зона
- Зона охоронюваного ландшафту
- Зона суворого регулювання забудови
- Зона помірного регулювання забудови
- Пам'ятки історії

0 500 м

План заповідної території на перешийку Маячного півострова та її буферна зона

КАЗАЧЬЯ БУХТА

ЕКСПЛІКАЦІЯ

- Заповідна територія
- Заповідна територія (перспектива)
- Буферна зона
- Зона охоронюваного ландшафту
- Зона суворого регулювання забудови
- Зона помірного регулювання забудови
- Пам'ятки історії

0 — 500 м

План заповідної території на мисі Виноградний та її буферна зона

м.Виноградный

м.Лермонтова

ЕКСПЛІКАЦІЯ

- Заповідна територія
- Заповідна територія (перспектива)
- Буферна зона
- Зона охоронюваного ландшафту
- Зона суворого регулювання забудови
- Зона помірного регулювання забудови
- Пам'ятки історії

0 — 500 м

UKRAINE
Kovel
Lutsk
Rivne
Chornobyl
Seredyna-Buda
Chernihiv
Krolevets
Lviv
Pochayiv
Zhytomyr
Kiev
Sumy
Uzhhorod
Ivano-Frankivsk
Khmelnytsky
Kharkiv
Cherkasy
Poltava
Kamyanets-Podilsky
Chernivtsi
Kremenchuk
Oleksandrija
Kirovohrad
Dnipropetrovsk
Luhansk
Zaporizhzhya
Donetsk
Dnipro River
Mykolaiv
Odessa
Mariupol
Bilhorod-Dnistrovsky
Kherson
SEA OF AZOV
BLACK SEA
CRIMEA
Yevpatoria
Kerch
Simferopol
Sevastopol
Yalta
Chersonese

2. ОПИС

2а. Опис об'єктів:

Залишки стародавнього міста Херсонеса Таврійського і його хори розташовані на території м. Севастополь, на Гераклейському півострові, який знаходиться в південно-західній частині Кримського півострова на північному узбережжі Чорного моря (Карта 2.1).

Гераклейський півострів має площу понад 12000 га, його довжина з півночі на південь складає близько 14 км, а ширина із заходу на схід – 8,5 км. З півдня, заходу та півночі він обмежений акваторією Чорного моря з кількома глибокими бухтами – Північною, Корабельною, Карантинною, Пісочною, Стрєлецькою, Круглою (Омегою), Камишовою, Козачою і Блакитною, Балаклавською долиною тощо. Зі сходу Гераклейський півострів обмежений Південною бухтою і схилами Сапун-гори. Територія Гераклейського півострова має переважно горбисту, рівнинну поверхню, яка поступово знижується в південно-східному напрямі (від схилів Сапун-гори і Каранських висот) і прорізана численними звивистими балками (Фото 1).

Херсонес Таврійський та його хора займають більшу частину Гераклейського півострова і зосереджені на площі понад 10000 га. Ця територія обмежена акваторією Чорного моря (із заходу та півночі) і балками Саранди-накіною, Хомутовою (зі сходу) і Мармуровою (з півдня). Пам'ятка складається з двох основних частин: 1) херсонеського городища – залишків античного міста Херсонеса Таврійського, заснованого наприкінці V ст. до н. е. за часів колонізації греками-дорійцями на узбережжі Чорного моря, і 2) гераклейской хори – сільськогосподарської округи Херсонеса, розмежованої херсонеситами на окремі ділянки в IV ст. до н. е. (Карта 3.1).

І. Херсонеське городище (городище Херсонеса Таврійського).

Херсонеське городище розташоване на мисі, що відокремлює бухти Карантинну і Пісочну (Карта 1.2; План 1; Фото 2). Городище являється залишками міста Херсонеса Таврійського, яке існувало безперервно понад 2000 років – від V ст. до н. е. до XIV ст. н. е. Після занепаду і запустіння міста його територія протягом багатьох століть практично не використовувалася і лише в XIX – на початку XX ст. її частина опинилася у володінні військового відомства, яке облаштувало на околицях городища карантинний цвинтар і кілька берегових артилерійських батарей, а також православного чоловічого монастиря, в якому було споруджено Володимирський собор і інші монастирські споруди в центральній частині городища. Однак переважна частина території Херсонеського городища залишилася вільною від забудови та господарської діяльності, що забезпечило збереження цілісного комплексу стародавніх руїн античного і середньовічного міста на площі понад 40 га. Дов-

жина городища з південного заходу на північний схід складає близько 850 м, а ширина – 450 м.

Починаючи з середини XIX ст. на території городища здійснюються систематичні археологічні розкопки, а також діє археологічний музей, тепер перетворений у державний археологічний заповідник (Національний заповідник «Херсонес Таврійський»). Протягом більш ніж 150 років досліджень на Херсонеському городищі було археологічно вивчено близько 10 га території стародавнього міста, при цьому виявлено і музеєфіковано велику кількість археологічних об'єктів античного і середньовічного часу.

I-1. Оборонні споруди. Від самого початку свого існування Херсонес Таврійський був оточений кріпосними стінами (План 1). Перша лінія оборонних укріплень з'явилася ще в V ст. до н. е., друга сформувалася у зв'язку зі збільшенням території міста на рубежі IV–III ст. до н. е. Нині відомо понад 3,5 км кріпосних стін міста, що складаються зі збудованих з каменю куртин, які з'єднували між собою міські ворота і численні оборонні вежі. Досліджені захисні споруди обмежували місто з боку суші (зі сходу, заходу, півдня і південного сходу), а також частково – зі сходу, з боку Карантинної бухти, де розташовувалася портова частина Херсонеса. Північна лінія міських укріплень практично не збереглася, оскільки була зруйнована в результаті багатовікової ерозії. Укріплення портової частини міста через підняття рівня Чорного моря нині частково затоплені (під водою зберігаються і залишки портових причалів – на глибині 5–10 м і на відстані 25 м від сучасної берегової крайки).

Південно-східна лінія фортифікаційних укріплень є одною з найстаріших і має найкращу збереженість (План 2; Фото 3). Нижні ряди кладок її стін складаються з масивних рустованих кам'яних блоків, які датуються IV ст. до н. е. Їх перекривають кладки римського і візантійського періодів. В II ст. н. е. до основної лінії укріплень додали зовнішню стіну – протейхізму, при цьому утворився важливий фортифікаційний елемент – перібол між стінами зі складною системою в'їзних воріт і хвірток. В окремих місцях стіни основної лінії укріплень збереглися на висоту до 15 м, а протейхізма – на висоту до 10 м.

Розкриті розкопками залишки стін і веж Херсонеса переважно розчищені та законсервовані, окремі ділянки – перекриті ґрунтовими насипами, в тому числі берегових артилерійських батарей XIX–XX ст.

Прекрасна збереженість археологічних залишків південно-східної ділянки укріплень дозволяє реконструювати устрій міських воріт, яких на городищі було не менш ніж чотири. Зокрема, ворота, які вели убік портової частини міста, були споруджені наприкінці IV ст. до н. е. Вони збереглися практично на повну висоту, однак у візантійський час були засипані. Замість них (безпосередньо над ними, на висоті понад 4 м) в середньовіччі в товщі стіни спорудили склепінний прохід – хвіртку (Фото 4). Портові ворота Херсонеса досліджені, законсервовані і музеєфіковані в комплексі з укріпленнями південно-східного району міста (Фото 5).

Важливу роль в обороні міста грали також кріпосні башти, яких тепер відомо 24. Найбільшою серед них є масивна кругла башта в південно-східному куті херсонеських укріплень – так звана «башта Зинона» (План 3; Фото 6). Її було споруджено на початку III ст. до н. е., однак в V–VI і IX–X ст. н. е. її значно розширили трьома кам'яними кільцями до 23 м в діаметрі. При реконструкції башти використали численні розписані кам'яні надгробки елліністичного часу (вилучені з кладки, відреставровані і передані до експозиції заповідника під час реставраційних робіт 2004–2005 рр.). (Фото 7,8).

До «башти Зинона» безпосередньо примикає потужний фортечний комплекс Херсонеської цитаделі, споруджений для розміщення військового гарнізону, що захищав міський порт в Карантинній бухті (План 2; Фото 3). Цитадель було розширено в II ст. н. е. для потреб римського військового контингенту, при цьому, крім укріплень, там було споруджено будівлі гарнізонного штабу, казарм-контуберній, терм та ін. У візантійський час в цитаделі знаходилися приміщення преторія і будівля християнської церкви. Дослідження цитаделі Херсонеса тривають понад 100 років, однак її територія вивчена і музеєфікована лише частково.

I-2. Вулична мережа. Після збільшення території міста наприкінці IV ст. до н. е. вся площа всередині фортечних мурів була розпланована за єдиною системою, в основу якої була покладена планувальна модель, створена Гіподамом Мілетським. При цьому, поздовжні і поперечні вулиці мали паралельне залягання і утворювали строго прямокутні квартали – інсули (План 1). Важливо відзначити, що в римські та візантійські часи елліністичне планування вуличної мережі практично не змінилося, лише самі вуличні проїзди в деяких місцях стали дещо вужчі.

Центральну частину міста перетинала Головна вулиця – платея, споряджена водопроводом і дренажними каналами, що в елліністичний час мала ширину 6,5 м (Фото 9). Вона з'єднувала південно-західну частину городища з розташованою на північно-східному краї міста священною ділянкою – теменосом. До Головної вулиці, крім того, тяжіли квартали з важливими громадськими будівлями Херсонеса, зокрема – агорою, міським театром, монетним двором, водосховищем та ін. Вздовж Головної вулиці в античний час було встановлено кам'яні постаменти з мідними статуями почесних громадян міста.

I-3. Громадські споруди. Вважається що херсонеська агора знаходилася на території, котра нині зайнята садибою Володимирського собору кінця XIX ст. (Фото 10). Зроблені тут знахідки свідчать про існування в цьому місці цілого комплексу громадських і культових споруд, в тому числі храмів на честь Афіни, Афродіти, Діоніса та покровительки міста – Діви-Партенос. У візантійський час язичеські храми херсонеської агори були розібрані, замість них тут з'явилися християнські церкви; залишки семи з них було знайдено в результаті розкопок. Однак слід зазначити, що територія херсонеської агори дотепер залишається недостатньо вивченою і вимагає додаткових масштабних розкопок.

Важливою громадською будівлею в місті був театр, споруджений в III ст. до н. е. на схилі невеликої балки в кварталі між Головною вулицею і Південними воротами міста (План 4; Фото 11). Херсонеський театр мав традиційну для античного часу форму і складався з театрона, орхестри та проскенія. За даними археологічних досліджень, театр був частково реконструйований в I ст. н. е., після чого зміг вміщати до 2000 глядачів. Після затвердження в Херсонесі християнства міський театр було закрито, а його територію використовували як сміттєзбиральник і місце видобутку будівельного каменю. В VI ст. н. е. північна частина театру була забудована хрестоподібною християнською церквою (так званим «храмом із ковчегом») (Фото 12). Збережені донині залишки театру були законсервовані in situ, а його втрачені частини реконструйовані для проведення театральних спектаклів.

Також на Головній вулиці розміщувався міський монетний двір, де на рубежі IV–III ст. до н.е. карбували херсонеські монети (Фото 13). В комплексі приміщень цієї споруди, виконаному з масивних вапнякових блоків, зафіксовано залишки плавильної печі, шлаків і монетних заготовок. Нині залишки цієї споруди частково музеєфіковані і розташовуються під окремим навісом-павільйоном.

До громадських споруд Херсонеса слід також віднести залишки міської системи водопостачання. В елліністичний час водопостачання здійснювалося шляхом збору дощової води в примітивних цистернах, вирубаних в скелі, а також за допомогою ґрунтових вод з колодязів, однак у римський час у місті було створено складну систему водопроводу, по якій вода з джерел за межами міста доставлялася по керамічних трубах у велике водоймище, з якого розподілялася в громадські фонтани, терми та приватні садиби (План 5; Фото 14). Відомо, що ця система водопостачання діяла в місті до моменту його запустіння в пізньосередньовічний час. Тепер комплекс споруд міського водосховища і прилягаючих до нього громадських будівель музеєфіковано.

Ще одну, щоправда, невеликого розміру цистерну для зберігання води досліджено в районі херсонеської агори. Споруджена в IV–V ст. н. е., вона являла собою глибокий прямокутний резервуар із залишками склепінного перекриття, встановленого на парі вапнякових колон. Важливо відзначити, що в IX–X ст. це водосховище використовували як міську в'язницю, про що свідчать численні написи та малюнки – графіті, знайдені на гідроізолюючій штукатурці приміщення (Фото 15).

I-4. Культові споруди. До культових споруд Херсонеса слід віднести вищезгадані залишки язичеських храмів, що були розташовані на агорі, а також комплекс храмових і службових будівель, що розміщалися на священній ділянці – теменосі на північно-східному кінці Головної вулиці міста (План 1; Фото 16). На жаль, жодна з цих пам'яток не вціліла: вони були розібрані херсонеситами в період християнізації міста в V–VI ст. н.е. Про їхнє існування свідчать численні знахідки мармурових архітектурних деталей елліністич-

ного і римського часу, пам'ятки епіграфіки і предмети культового призначення, знайдені на території городища (Фото 17,18).

В той же час на території стародавнього міста досліджені численні залишки християнських церков, найдавнішою серед яких вважається так званий «печерний храм на Головній вулиці». Він являє собою підземну споруду, зведену на місці античної водозбірної цистерни, оснащеної в IV–V ст. н. е. нішеподібними врубками вівтарної частини та інших літургійних устроїв (План 6; Фото 19). Не виключено, що в цьому місці розташовувався один з ранніх центрів християнського місіонерства, згодом перетворений в меморіальну церкву. Тепер цю пам'ятку музеєфіковано, однак її стан потребує додаткових реставраційних робіт.

Ще один ранньохристиянський меморій розташовувався в південно-західній частині городища і був представлений чотириапсидною центричною спорудою – квадрифолієм, зведеним над залишками ранньовізантійської печі для випалювання вапна (План 7; Фото 20). Цю церкву, спираючись на відповідні агіографічні джерела, традиційно пов'язують з шануванням одного з перших херсонеський єпископів – св. Капітона.

Цікавою спорудою є і так звана «базиліка Крузе», одна з перших розкопаних на території городища. Її характерна риса – триконхове рішення апсидної частини (План 8; Фото 21). Пам'ятка була заснована в VI ст. н. е. і суттєво реконструйована в X–XI ст. Тепер «базиліка Крузе» додатково досліджується, на ній йдуть консерваційні роботи.

Найбільшою за розмірами херсонеською церквою була так звана «Уваровська базиліка», заснована наприкінці VI ст. н. е. і частково реконструйована в X ст. Вона, імовірно, служила головним соборним храмом міста і складалася з головного і двох бічних нефів, а також нартекса та екзонартекса. Підлога храму була прикрашена мозаїкою. До комплексу споруд базиліки входили також малий храм, баптистерій і житловий будинок з господарськими прибудовами, що, очевидно, був резиденцією місцевого єпископа. Перед храмом розташовувався великий двір – атріум з фонтаном (План 9; Фото 22). Тепер комплекс «Уваровської базиліки» частково музеєфіковано, однак пам'ятці загрожує берегова ерозія. Баптистерій, що входить до складу цього комплексу, традиційно вважається місцем хрещення наприкінці X ст. київського князя Володимира.

До ранніх християнських церков Херсонеса також належить так звана «базиліка в базиліці», що дістала свою назву тому, що побудована спочатку в VI ст. н. е. церква була зруйнована в X ст., а на її місці, в центральному нефі ранньої базиліки, була зведена нова церква менших розмірів (План 10; Фото 23). Підлогу раннього храму і його хрещальні прикрашали мозаїки (Фото 24). В ході консервації і музеєфікації пам'ятки колони базиліки були встановлені на збережені бази, а мозаїки на підлозі переміщені у фонди заповідника для наступного експонування в закритому приміщенні.

Ще одна ранньовізантійська базиліка – так звана «базиліка 1935 р.» – розташована в північній частині городища. Вона була споруджена наприкінці VI ст. н. е. на місці будинку синагоги, що існував наприкінці IV–V ст. н. е. В теперішній час залишки фресок і мозаїчних підлог синагоги, відкриті розкопками, переміщено до музейної експозиції заповідника, а руїни християнської базиліки музеєфіковано, при цьому відновлено фасад західної стіни храму, а також колони з проконеського мармуру, встановлені на автентичні бази in situ (Фото 25). Мальовничий вигляд цієї базиліки, розташованої над береговою кручею, традиційно вважається символом херсонеського городища.

Крім згаданих, на території городища розташовані залишки ще декількох великих християнських церков – «західної», «північної» і «східної» базилік, п'ятиапсидного храму в південній частині городища, шестистовпного храму в північно-східному районі, а також безліч невеликих квартальних каплиць, що відносяться до X–XIII ст. н. е. Руїни цих будівель здебільшого розчищено та музеєфіковано, однак багато з них вимагають додаткових консервацийно-реставраційних робіт (руїни шестистовпного храму, так званий «храм на склепіннях» та інші). Одну з каплиць в північному районі городища після дослідження було практично повністю реконструйовано з будівельних матеріалів знайдених при її розкопках (Фото 26).

I-5. Житлові квартали та садиби міста. Протягом багаторічних досліджень на території городища розкрито близько 10 га міської забудови, основну частину якої становлять житлові квартали з садибами херсонеситів. Результати археологічних розкопок свідчать про те, що життя в місті не припинялося з моменту його заснування аж до пізньовізантійського періоду. Житла мешканців міста за всіх часів різнилися за розміром і достатком: від найпростіших до досить розкішних. Зокрема, до багатих садиб слід віднести кілька об'єктів елліністичного часу, розташованих в північно-східному кінці Головної вулиці. Будинки цих садиб складалися з великих рустованих блоків вапняку, мали внутрішні двори з кам'яними вимостками, а підлоги одного з приміщень (ймовірно, андрона) були прикрашені чудовою гальковою мозаїкою (Фото 27, 28).

В деяких житлових садибах на території городища збереглися сліди виробничих споруд, що свідчать про характер діяльності їх мешканців. Зокрема, наявність виноградних пресів і підвалів із залишками піфосів в одній із садиб дозволила дослідникам інтерпретувати її як будинок винороба римського часу (Фото 29). Про садиби рибопромисловців свідчать численні глибокі цистерни для засолювання риби (Фото 30). Характер планування окремих будівель і склад знахідок дозволяє бачити в них садиби гончаря і фарбаря тканин.

Слід зазначити, що в середні віки відбувалося досить серйозне перепланування міської забудови всередині кварталів. В ході цього перепланування площу більшості кварталів було збільшено (за рахунок об'єднання сусідніх), зменшилися об'єми приватних садиб, а відповідно дворів і будівель всередині цих садиб, частково ліквідовано лінії дренажних і водопровідних каналів античного часу, створено нові траси каналізаційних стоків. Крім ремісничих

майстерень, в середньовіччя з'явилися приміщення торговельних крамниць, постоялих дворів і інших споруд, характерних для міст візантійського періоду. В XII–XIII ст. н. е. практично в кожному кварталі розташовувалися невеликі церкви або каплиці, до складу яких входили колективні могили-усипальниці. Крім того, деякі міські квартали у візантійський час було перетворено в церковні цвинтарі та, ймовірно, монастирські подвір'я (район «західної базиліки», забудова навколо «базиліки в базиліці» та ін.).

II. Херсонеська хора на Гераклейському півострові.

Хора Херсонеса Таврійського являє собою сукупність земель, що перебували у власності поліса (приватні володіння) і міської громади (землі громадського призначення і священні ділянки). Спочатку, в першій половині IV ст. до н. е. розмежуванню сільськогосподарських угідь піддалися території найближчих околиць міста, а також мисові частини Гераклейського півострова на його північному кінці (Маячний півострів, миси Монганарі та Піщаний). Локальні розмежування окремих місцевостей відбувалися і пізніше – на рубежі IV–III ст. до н. е., причому крім земель Гераклейського півострова вони торкнулися значних територій західного узбережжя Кримського півострова, включаючи райони античних міст Керкінітіда і Калос-Лімен на Тарханкуті (План 11). Однак найбільш значущою ділянкою розмежованої території херсонеської хори була територія Гераклейського півострова, в другій половині IV ст. до н. е. розпланована за єдиним проектом мережею доріг і межових стін на більш ніж 400 рівних ділянок площею 26,5 га кожна. (План 12). По суті, за основу планування гераклейської хори Херсонеса взяли систему Гіподама Мілетського, що забезпечило регулярність системи розмежування земель на площі понад 10000 га.

Кожна з ділянок хори (площею до 26,5 га), обмежена проїзними дорогами, була в свою чергу поділена межовими кам'яними стінами висотою до 2 м на шість рівних по площі наділів площею близько 4,5 га кожний. Письмові джерела і дані епіграфіки дозволяють припустити, що клер (частка землі поліса, що розподілялася між його громадянами по жеребу) складався з двох таких наділів. В свою чергу, наділи найчастіше мали внутрішнє розмежування на поля, плантажі для виноградників, заміські садиби.

В цей час значна частина Гераклейської хори – близько ¼ її території – займає багатоповерхова житлова і промислова забудова м. Севастополя. На цій території практично втрачено стародавнє розпланування, однак зберігаються місця розташування декількох античних садиб. Ще близько ¼ території хори перебуває під сучасною садибною забудовою (приватні володіння і садові кооперативи), при цьому багато ділянок цієї забудови зберігають планування і парцеляцію стародавнього розмежування. Нарешті, близько ½ території близької хори Херсонеса залишається незабудованою і лише частково використовується як сільськогосподарські і лісові угіддя (План 13). Нині недоторканий ландшафт хори зберігається на площі не менш 2000 га: на косми-

чній зйомці цієї території чітко видні сліди розмежування античної хори (Фото 31). В межах цієї території особливою збереженістю виділяються заповідні ділянки з розташованими на них пам'ятками – залишками стародавніх доріг, межових і плантажних стін, руїнами садиб – що вичерпно характеризують Гераклейську хору Херсонеса Таврійського (Карта 1.1).

II-1. Заповідна територія хори в балці Юхариній. Територія заповідної ділянки площею близько 150 га, розташованої в центральній частині Гераклейського півострова, охоплює значну частину русла Юхариної балки (в 2,5 км на південний схід від її устя), а також прилягаючі до нього ділянки схилів і водорозділів (Карта 1.2).

На території даної ділянки в східному відрогу Юхариної балки, під захистом крутого північно-східного схилу розташовуються залишки поселення бронзового століття (друга половина 2-го тисячоліття до н. е.) – найбільш ранні сліди заселення даної місцевості до її розмежування херсонеситами.

В другій половині IV ст. до н. е. територія цієї заповідної ділянки у складі всієї Гераклейської хори піддалася розмежуванню на згадувані вже земельні ділянки розміром 26,5 га кожна. Практично повністю в заповідну територію ділянки потрапляє п'ять таких ділянок (за існуючою нумерацією – №№ 224, 225. 226, 227 і 237), ще шість ділянок охоплені лише фрагментарно (№№ 192, 193, 236, 238, 268, 269).

Практично на всіх ділянках знайдено залишки межових і плантажних стін, що збереглися малими або значними фрагментами на висоту від 20 до 50 см. Добре простежуються траси поздовжніх і поперечних доріг, що розмежовують земельні ділянки. На земельних ділянках №№ 193, 194, 224, 226, 227, 238, 268 розвідані та частково розкопані руїни античних садиб (в межах ділянок №№ 227 і 268 простежені залишки парних садиб) (Фото 32).

Садиба на земельній ділянці № 193 мала значні розміри (площа близько 2000 кв. м). Вона прилягала до поперечної дороги, що перетинала балку Юхарину (План 14; Фото 33). Розкопками встановлено, що садиба функціонувала (з незначними перервами) протягом без малого 1000 років: від другої половини IV ст. до н. е. до VII ст. н. е. На території садиби відкрито залишки двох оборонних башт (прямокутної і круглої), воріт, звернених в бік прилягаючого наділу, декількох господарських приміщень елліністичного і римського часу, одне з яких служило виноробнею. У дворі садиби досліджено глибоку цистерну грушоподібної форми, призначену для зберігання води. З боку ділянки до садиби примикали наділи, призначені для розведення винограду і садових культур.

Садиба на земельній ділянці № 226 розташовувалася в межах одного з наділів, віддаленого від межових доріг. Її розміри близько 400 кв. м (План 15; Фото 34). Садиба споруджена в останній чверті IV ст. до н. е. та існувала до кінця II ст. до н.е. Результати її досліджень свідчать про те, що тут в житловій башті з вівтарем, присвяченим Гераклу, розміщався загін ефебів, що охороняли сусідні ділянки хори і дорогу до святилища в Мармуровій балці (ана-

логічна садиба-укріплення, що однак залишається недослідженою, розташована на території земельної ділянки № 238, що прилягає до магістральної поздовжньої дороги, що йшла вздовж Юхариної балки).

Північна садиба земельної ділянки № 227 розташовувалася в північній його частині біля поперечної дороги, що перетинає Юхарину балку, в оточенні полів зі збереженими плантажними стінками. Розміри садиби понад 250 кв. м (Фото 35). До її складу входило 11 приміщень, серед яких прямокутна башта IV ст. до н. е., комора і невеликі господарські приміщення. При розкопках садиби було виявлено сліди селекціонування винограду. Садиба опинилася занедбаною вже наприкінці II в. до н.е.

Південна садиба земельної ділянки № 227 (так звана «садиба Басилідів») знаходилася біля південно-західної поздовжньої дороги в середній частині ділянки. Тривале існування цієї садиби – з III ст. до н. е. до VII ст. н. е. – забезпечило її чималі розміри: в момент загибелі на цій віллі, що існувала в оточенні садів і виноградників, було до 40 окремих приміщень (План 16; Фото 36). Серед будівель садиби – башта з протитаранним поясом, господарські будівлі з двома замощеними внутрішніми дворами, колодязем, цистерною-водосховищем. В ранньому середньовіччі навколо садиби були зведені загони для скоту, для випасу котрого античні плантажні стінки виноградників було частково розібрано.

Ще одна досліджена садиба розташована в північно-західній частині земельної ділянки № 268. Садиба являє собою великий, площею понад 1500 кв. м, комплекс будівель з оборонною баштою, прибудованими до неї господарськими приміщеннями і цистерною-колодязем, частково перекритими кладками середньовічного часу. Садиба, прилягаюча до поперечної дороги, що перетинає Юхарину балку, залишається ще недослідженою.

Крім зазначених споруд, на території заповідної ділянки в балці Юхариній розташовані руїни ще декількох недосліджених садиб з баштами, залишки межових і плантажних стін, магістральних доріг, середньовічних кошар, а також численні склепи, висічені в скелі в південній частині території (Фото 37, 38).

В даний момент заповідна територія в Юхариній балці позбавлена сучасної забудови і не використовується в господарських цілях. На вказаній території ведуться археологічні дослідження і консерваційні роботи (практично повністю розкопані і законсервовані садиби та прилягаючі до них ділянки місцевості на стародавніх земельних ділянках №№ 193, 226 і 227. На базі даної заповідної території Національним заповідником «Херсонес Таврійський» планується створення археологічного парку.

II-2. Заповідна територія хори в балці Бермана. Територія заповідної ділянки площею близько 20 га, розташованої в південній частині Гераклейського півострова, охоплює частину русла балки Бермана поблизу її устя, а також прилягаючі до неї ділянки схилів (Карта 1.4).

На території даної заповідної ділянки відомі залишки поселень епохи неоліту та бронзового віку. Ці пам'ятки передували розмежуванню території херсонеситами в другій половині IV ст. до н. е. на земельні ділянки розміром 26,5 га кожна. До заповідної території хори в балці Бермана фрагментарно потрапляють дві таких ділянки (за існуючою нумерацією – №№ 346 і 347) (Фото 39). Крім вказаних поселень і античних земельних ділянок, на даній території розвідані і розкопані залишки декількох античних садиб, укріплення з баштами римського і середньовічного часу, залишки водопроводу римського часу і середньовічних печерних споруд (можливо, ранньохристиянських склепів). В руслі балки збереглися залишки межових і плантажних стін, що збереглися на висоту більш 0,5 м.

На території земельної ділянки № 346 розташовані залишки декількох кам'яних курганів, один з яких був розкопаний. При розкопках були виявлені поховання носіїв кеми-обинської, зрубної і кизил-кобинської археологічних культур кінця 3-го тисячоліття – III ст. до н. е. Також на території цієї ділянки, поблизу джерела на східному схилі балки відомі залишки античної садиби, збудованої з великих кам'яних блоків (Фото 40).

Одна з античних садиб земельної ділянки № 347 відома в її північно-західній частині на західному схилі балки. До її складу входила оборонна башта з прилягаючими до неї господарськими будівлями елліністичного часу (Фото 41). В підвальному приміщенні башти досліджено сховище із встановленими піфосами для зберігання вина. З південного сходу до садиби примикали приміщення, що відносяться до середньовічного періоду; це свідчить про її функціонування протягом багатьох століть.

В південній частині заповідної території (і ділянки № 347), на західному схилі балки розташована так звана «садиба Гриневича», що представляє собою величезний комплекс житлових, господарських і оборонних споруд площею не менш ніж 6000 кв. м (План 17; Фото 42). До складу цього комплексу входила оборонна башта IV ст. до н. е. з масивним протитаранним поясом і прилягаючими будівлями античного та середньовічного часів, зведеними на місці поселення кизил-кобинської археологічної культури. Південна частина комплексу площею 3500 кв. м була обгороджена потужною оборонною стіною зі збереженими бійницями (Фото 43). В межах цієї території також розташовано кілька господарських приміщень і дворів з колодязями і цистернами для зберігання води, а також лінія водопроводу, зробленого з кам'яних плит. В одному з приміщень збереглися сліди виноробні та комори з піфосами для зберігання вина.

Зі сходу до них примикає група приміщень, сконцентрована навколо ще одної античної оборонної вежі з протитаранним поясом і підвальним приміщенням із цистерною для зберігання води і заглибинами в підлозі для піфосів. В схилі балки під цими спорудами вирубано в скелі два середньовічних печерні приміщення, з'єднані між собою проходом (Фото 44). Археоло-

гічні матеріали, знайдені при розкопках цього укріпленого комплексу, відносяться до IV ст. до н. е. – XIV ст. н. е.

В 100 м на північний захід від будівель комплексу розташовані залишки елліністичної оборонної башти з протитаранним поясом, вимощеним плитами двором, прибудованими сходами, цистерною для зберігання води і прилягаючими зовні приміщеннями (Фото 45). Встановлено, що простір між баштами, зафіксованими вздовж західного схилу балки, було забудовано приміщеннями, які функціонували між IV–III ст. до н. е. і XI ст. н. е.

Таким чином, можна стверджувати, що в елліністичний час вздовж західного схилу балки Бермана в зазначеному місці існував укріплений військово-господарський комплекс, що складався з декількох оборонних башт, зведених на рівній відстані одна від одної (близько 105 м), між якими розташовувалися житлові і господарські будівлі. В римський і середньовічний часи цей комплекс скоротився в розмірах і був сконцентрований на площі близько 1 га, обмеженій на південному сході комплексами Південної і Східної груп будівель, на північному заході – найближчою до них оборонною баштою. Не виключено, що після запустіння житлових і господарських будівель комплексу на його місці в XIII–XIV ст. існував християнський монастир з печерними спорудами.

Нині частково законсервовано лише південну частину оборонного комплексу, інші споруди потребують додаткових досліджень і музеєфікації.

II-3. Заповідна територія хори на висоті Безіменній. Територія заповідної ділянки площею більш ніж 17 га розташована в південно-східній частині Гераклейського півострова в самому верхів'ї Верхнє-Юхариної балки на вершині та схилах висоти, умовно названої Безіменною (східний гребінь Каранських висот, висота 243 м на топографічних картах) (Карта 1.5). Ця ділянка являється одною з прикордонних для Гераклейської хори Херсонеса і маркірує південні границі розмежування земель в елліністичний час (стародавня земельна ділянка № 402). Слід зазначити, що ділянка розташована на найвищій точці Гераклейського півострова і з неї відкривається живописна панорама всієї Херсонеської хори, вид на прилягаючі Балаклавську і Інкерманську долини тощо (Фото 46, 47).

На цій території в першій половині 1-го тисячоліття до н. е. існувало поселення кизил-кобинської археологічної культури, пізніше частково перекрите поселенням античної епохи. Саме тут розташовані залишки багатошарового укріплення, що займало вершину і північно-західний схил вказаної висоти (План 18; Фото 48). В ході археологічних розкопок на ділянці цього укріплення виявлені будівельні залишки декількох хронологічних періодів: елліністичного, римського і ранньосередньовічного.

Укріплення на Безіменній висоті представляло собою практично квадратний в плані простір площею понад 5000 кв. м, оточений оборонними стінами із зовнішнім ровом і фланкований по кутах оборонними баштами. Внутрішній простір цієї території було щільно забудовано приміщеннями житло-

вого та господарського призначення (Фото 49). Даний комплекс виникнув не пізніше III ст. до н. е. та проіснував до XI ст. н. е. В II–VI ст. н. е. оборонні споруди укріплення піддалися реконструкції. Південно-західний кут укріплення зруйновано військовими земляними спорудами часів Кримської (Східної) війни 1853–1855 рр. і Другої Світової війни (1941–1944 рр.).

Зовні укріплення оточували землеробські структури елліністичного часу, які також перетерпіли суттєві зміни в римський період: поселення, що займало весь північно-західний схил, до цього часу суттєво скоротилося, зосередившись тільки в межах верхніх терас схилу (Фото 50). В такому стані комплекс функціонував і в Середні віки; найпізніші матеріали відносяться до IX–XI ст. н. е.

Сукупність археологічних матеріалів дозволяє припустити, що дане укріплення відігравало ключову роль на південному прикордонні гераклейської хори: до його завдань входив контроль над стародавньою дорогою, яка вела до Херсонеса з боку Балаклавської та Інкерманської долин, головної магістралі, що з'єднувала місто з гірськими та степовими районами Криму.

В теперішній час розкопано лише центральну частину укріплення, яка потребує додаткової консервації та музеєфікації.

II-4. Заповідна територія хори в балці Стрєлецькій. Територія заповідної ділянки площею більш ніж 15 га розташована на пологій вершині південно-західного схилу Стрєлецької балки за 2 км на південь від її устя, в центральній частині Гераклейського півострова (Карта 1.6). В межах вказаної території розташовані фрагментарно дві стародавні земельні ділянки елліністичного часу – №№ 151 (південна частина) і 175 (північна і центральна частини). На поверхні ділянок візуально простежуються прекрасно збережені сліди межових і плантажних стін, поздовжньої і поперечних доріг, залишки садиб (Фото 51).

В південно-східній частині ділянки № 151 розкопані і частково законсервовані залишки плантажних стін елліністичного часу (Фото 52). В межах ділянки 175 відомі залишки двох садиб – античної з оборонною баштою, побудованою з великих вапнякових блоків, у південній частині, і ранньосередньовічної – у північній (Фото 53). Крім того, на території заповідної ділянки розташовані залишки інших недосліджених кам'яних будівель, можливо, середньовічного часу (Фото 54).

Дана заповідна ділянка найменш вивчена, однак є одною з кращих за ступенем збереженості стародавніх конструкцій, схованих у землі, але видимих на поверхні і формуючих специфічний археологічний ландшафт херсонеської хори.

II-5. Заповідна територія на перешийку Маячного півострова. Територія заповідної ділянки площею близько 14 га розташована на перешийку Маячного півострова, що має пологий схил зі сходу (з боку Блакитної бухти) до заходу (до Козачої бухти). В межах перешийка, а також невеликого острівця в Козачій бухті відомі залишки великого археологічного комплексу – укріп-

леного поселення елліністичного часу, яке більшість дослідників ототожнює з так званим «Старим Херсонесом», що згадував античний географ Страбон (умовна назва поселення – «Страбонів Херсонес») (Карта 1.7; фото 55).

Дане поселення представляє собою територію, яку вигородили поперек перешийка двома паралельними лініями оборонних стін з квадратними баштами на відстані 70–75 м одна від одної (План 19; Фото 56). Зовнішня (південно-східна) стіна зведена вздовж західного схилу Козачої балки. Внутрішня (північно-західна) прокладена по вершині вододільного плато південної частини Маячного півострова. Відстань між двома лініями оборони складала 200–210 м. Площа укріпленого поселення в стародавні часи досягала близько 17,5 га; в теперішній час його західна частина зруйнована казематами 35-ї берегової батареї часів Першої Світової війни, а східна, за винятком згаданого острівця, знаходиться під водою в Козачій бухті.

Внутрішній простір укріплення був розділений поперечними стінами на чотири приблизно рівні по площі ділянки (близько 4,5 га кожна). Північно-західна частина укріплення не мала забудови, на її території фрагментарно досліджені сільськогосподарські наділи зі слідами виноградного плантажу, що, можливо, передував появі самого укріплення (Фото 57).

Північно-східна частина поселення, що спускалася до Козачої бухти терасами, була зайнята щільною забудовою міського типу, з розподілом на квартали, житловими і господарськими будівлями, а також культовим комплексом, до складу якого входили залишки вівтаря з прилягаючою винодавильнею, велика водозбірна цистерна або колодязь, та ін. (План 20; Фото 58, 59). Планування південної території поселення невідоме; припускається, що в південно-західній частині поселення розташовувалися руїни античного храму, нині втраченого у зв’язку з будівництвом берегової артилерійської батареї.

Археологічні матеріали свідчать про існування даного поселення і його укріплень в елліністичний і римський час. Окремі середньовічні матеріали, знайдені на цій ділянці, ймовірно пов’язані з печерними спорудами в кручах скельних терас і руїнами християнського монастиря на острівці в Козачій бухті (План 21; Фото 60). Церковна легенда співвідносить даний острівець з місцем, де в IX ст. н. е. було знайдено мощі св. Климента Римського. Припускається, що в античний час на острівці розташовувалася одна з башт згаданого укріплення.

На підставі археологічних досліджень можна припустити, що дане укріплення виникло в IV ст. до н. е. для захисту сільськогосподарських наділів Маячного півострова – одної з перших ділянок розмежування гераклейської хори. При цьому, в межах укріплення опинилася частина сільськогосподарської території, яку надалі використовували, ймовірно, як сховище. В той же час прилягаюча до Козачої бухти частина мала міську забудову і, ймовірно, була населена людьми, що обслуговували нині затоплені портові причали.

В теперішній час частково музеєфіковано лише ділянки розкопаної міської забудови на березі Козачої бухти. Надалі потрібні додаткові дослідження і консервація оборонних ліній укріплення, залишків сільськогосподарського планування і монастирської структури на острові.

II-6. Заповідна територія хори на мисі Виноградний. Територія заповідної ділянки площею понад 8 га розташована в південно-західній частині Гераклейського півострова, безпосередньо примикає до морського узбережжя. До меж ділянки входить скельна берегова круча з широкою терасою і виступом мальовничого мису (Карта 1.8).

У верхній кромці кручі скелі оголюються кам'яні конструкції та культурні нашарування двох античних земельних ділянок №№ 312 і 313, частково зруйнованих береговою ерозією (Фото 61).

Нижче в скелі фіксується два-три яруси печерних споруд середньовічного печерного монастиря. Протягом археологічних досліджень тут було розчищено залишки печерної церкви, житлових і господарських приміщень, агіасми, а також поховальна крипта з гробницями (Фото 62–63). Археологічні знахідки з поховань дозволяють стверджувати, що монастир існував (з перервами) протягом довгого періоду, від VI–VII до XIV–XV ст. н. е.

Крім печерних споруд, до складу монастирського комплексу входила наземна церква XII–XIII ст., руїни якої були розкопані на вершині мису (що раніше мав назву Церковний). До церкви примикав комплекс житлових і господарських приміщень з внутрішнім критим двором (Фото 64). Перспективною для подальших розкопок представляється територія тераси із слідами стародавніх виноградників і виходами джерел прісної води. Ймовірно, тут слід очікувати знахідок, пов'язаних з виноробством античного і середньовічного періодів.

В теперішній час залишки наземної церкви законсервовано, проводиться музеєфікація розкопаних печерних споруд. Ділянка є одним з найбільш мальовничих місць на Гераклейському півострові, що свідчить про спадкоємність традицій виноробства з найдавніших часів до середньовіччя.

2b. Історія та розвиток:

Херсонес Таврійський був заснований в Північному Причорномор'ї в V ст. до н. е., в часи Великої Грецької колонізації, і існував безперервно протягом 2000 років (до XIV ст. н. е. включно). Засновниками Херсонеса були греки-дорійці, вихідці з Гераклеї Понтійської, розташованої на південному узбережжі Чорного моря. Херсонес Таврійський неодноразово згадується в різних писемних джерелах античного і середньовічного часу, зокрема, він описаний на сторінках «Географії» Страбона, в трактаті «Про управління ім-

перією» Костянтина Порфирогенета і в найдавнішому руському літопису «Повісті врем'яних літ».

Невелика торгова колонія, спочатку сконцентрована поблизу портових споруд в Карантинній бухті, на початок IV ст. до н. е. перетворилася в класичний давньогрецький поліс, що існував як рабовласницька держава – республіка з демократичною формою правління. Крім власне міста, до складу поліса Херсонес також увійшла його сільськогосподарська округа – хора. Про це свідчить текст присяги херсонеситів, висіченої на кам'яному обеліску, який знайшли на городищі Херсонеса в XIX ст. Слід також зазначити, що близька хору Херсонеса Таврійського включала прилягаючі до міста території на Гераклейському півострові, однак у другій половині IV ст. до н. е. до неї були приєднані прибережні землі Західного і Північно-Західного Криму.

Виноградарство і пов'язане з ним виробництво виноматеріалів на хорі чималою мірою визначали всебічний розвиток херсонеської держави, яка в середині IV – першій половині III ст. до н. е. перетворилася в значний центр виноробства в Чорноморському басейні. Саме в цей час з невеликого колоніального поселення з гаванню в Карантинній бухті виникло велике місто (площею понад 40 га) з регулярним плануванням міських кварталів, виконаним за містобудівною системою, розробленою Гіподамом Мілетським (План 1).

Також за гіподамовою системою були розмежовані й прилягаючі до міста землі Гераклейського півострова на площі близько 10000 га. Ця територія, яку традиційно називають близькою хорою Херсонеса, була поділена на прямокутні ділянки наскрізними прямими поздовжніми і поперечними дорогами і високими межовими стінами. Археологічно простежено понад 400 таких земельних ділянок; площа кожної з них варіює від 17 до 26,5 га (План 12). В свою чергу ці ділянки було поділено на чотири або шість наділів (по 4,4 га кожний), більшість з яких мали внутрішні плантажні стіни, що використовувалися в стародавньому виноградарстві й садівництві. Напрямок межових і плантажних стін Гераклейской хори узгоджувався з пануючими напрямками вітрів, що сприяло ефективному вирощуванню винограду і плодових культур. В межах багатьох ділянок хори розташовувалися сільські садиби, що, як правило, мали оборонні башти і стаціонарні виноробні комплекси.

Розташування Херсонеса Таврійського на перетині двох чорноморських морехідних маршрутів, а також численність зручних гаваней створили прекрасні умови для інтенсивного розвитку тут в другій половині IV–III ст. до н.е. морської транзитної торгівлі. Особливо активні контакти Херсонес підтримував з античними центрами Південного Причорномор'я – Гераклеєю Понтійською (своєю метрополією) і Синопою, яка була головним постачальником маслин і маслинової олії – одного з основних продуктів в раціоні давніх греків. Відомо, що з Колхіди до Херсонеса поставлявся мед, з Гераклеї і з островів Кос, Родос, Фасос – дорогі вина. До Херсонеса також ввозили парадний посуд, предмети розкоші та мистецтва, прикраси, тканини, зброю, буді-

вельні матеріали. Про міжнародні торговельні відносини Херсонеса свідчать знахідки великої кількості іноземних монет, а також зміст декількох проксенічних декретів.

Крім того, Херсонес Таврійський був посередником у торгових відносинах метрополії з населенням Північно-Західного і Гірського Криму, прилягаючих долин і нагір'їв, столиці Скіфської держави – Неаполя Скіфського, а через факторії Ольвії та Боспору – зі скіфами Нижнього Подніпров'я і Подоння. В обмін на вина і ремісничі вироби Херсонес одержував зерно, шкіри та іншу продукцію скотарства. Зокрема , хлібний експорт відігравав величезну роль у торговельних відносинах Херсонеса як з місцевим «варварським» населенням, так і з іншими центрами класичного світу.

Унікальним явищем херсонеського пантеону був культ синкретичного жіночого божества Діви (Партенос), який поєднав у собі риси місцевого жіночого божества і культу грецької богині мисливиці Артеміди.

Також Херсонес Таврійський був важливим політичним центром в Північному Причорномор'ї та центром античної культури на північних кордонах давньогрецької і давньоримської ойкумени. Про це свідчать численні знахідки предметів монументального і художнього мистецтва – енкаустичні та рельєфні зображення на кам'яних надгробках і стелах, теракотові статуї та статуетки, мозаїки з морської гальки, мармурові скульптури та ін.

Близько середини III ст. до н. е. закінчився період економічного розквіту Херсонеса; почалася епоха тривалих греко-скіфських війн, в результаті яких місто втратило свої володіння в Північно-Західному Криму і потрапило в залежність від Понтійської держави (а пізніше – і Римської імперії).

В 63 р. н. е. на прохання херсонеситів римляни надіслали в Херсонес військово-морську експедицію на чолі з Плавтієм Сільваном, якому вдалося приборкати скіфів. Протягом I–II ст. н. е. херсонесити неодноразово намагалися повернути собі незалежність, однак статус вільного міста Херсонес отримав завдяки допомозі Гераклеї Понтійської лише в середині II ст. н. е. Втім, Херсонес перетворився на базу Мьозійського флоту Флавія і місце постійної дислокації римського гарнізону, сформованого з солдатів V Македонського, I Італійського, XI Клавдієва легіонів, а також I Кілікійської когорти і I когорти Бракарів. Таким чином, Херсонес став стратегічним форпостом римлян в Північному Причорномор'ї, хоча і не входив до складу офіційної території імперії.

В цей час важливі зміни відбулися і в державному устрої Херсонеса, вищим законодавчим органом якого залишалися народні збори, однак реальна влада належала декільком знатним родинам. Присутність римських військ створювала передумови для стабілізації повсякденного життя і розвитку економіки міста, однак ситуація на території хори після скіфських війн ще довго залишалася неспокійною. Епіграфічні знахідки цього часу нерідко згадують «напади варварів» і «великі пожежі на хорі».

В римський період сільськогосподарська територія здебільшого зберегла планування, яке склалося в середині IV ст. до н.е. Втім, у використанні земельного фонду відбулися суттєві зміни: виноград вже не був головною сільськогосподарською культурою, на хорі помітно поменшало виноробень, замість занедбаних виноградників з'явилися пасовища, кошари, кар'єри де видобували камінь, тощо.

Археологічні матеріали свідчать, що земельний фонд херсонеської хори на Гераклейському півострові активно використовувався до V ст. н. е., однак провідними галузями економіки Херсонеса в цей період були вже рибальство і торгівля морепродуктами. Саме в римський період в місті почалося масове будівництво цистерн для засолювання риби, з'явилися великі рибопромислові комплекси.

Також в Херсонесі римського часу продовжували працювати численні ремісні майстерні: знахідки ливарних форм, шлаків і різноманітних металевих виробів свідчать про існування в межах міста ливарних майстерень і кузень; в III–IV ст. н. е. налагодилося і власне склоробне виробництво.

Римський флот звільнив морські торгові шляхи від засилля піратів, що сприяло активізації торгівлі в другій половині II–III ст. н. е. Серед предметів імпорту цього часу в Херсонесі широко представлені червонолакова кераміка з Італії, Малої Азії та острова Самос, світильники з Ефеса та Пергама, прикраси і косметичні засоби з країн Сходу, різноманітні скляні вироби і предмети мистецтва з інших провінцій Римської імперії.

Не менш важливим для культурного життя міста в римський період було відродження місцевих свят, церемоній і агонів – спадщини елліністичного часу. В той же час в повсякденному житті херсонеситів велику роль стали відігравати приватні культи, а також монотеїстичні устремління, як правило, пов'язані з шануванням божеств іноземного походження: Юпітера Доліхена, Гекати, Кібели, Мітри. До перших століть нашої ери церковна традиція відносить і початок християнізації населення Херсонеса, пов'язуючи її з місіонерською діяльністю апостола Андрія, св. Климента (четвертого Римського папи, зісланого в Херсонес), семи місіонерів-святителів: св. Василя, Еферія, Єфрема, Євгенія, Агафедора, Елпідія і Капітона. Втім, археологічні матеріали не дозволяють датувати розповсюдження християнської віри серед херсонеситів до IV ст. н.е.

В II–III ст. н. е. в Херсонесі також активізувалося міське будівництво: були зміцнені оборонні стіни міста, зведені нові громадські будівлі і храми з прикрасами коринфського ордера, прокладені багатокілометрові траси водопроводу з керамічних труб, реконструйовані приміщення міського театру.

Слід зазначити, що населення пізньоантичного Херсонеса було поліетнічним, однак більшість мешканців міста були все ж таки греками. В римський час херсонесити продовжували спілкуватися грецькою мовою, яка використовувалася навіть в офіційних документах. Більш складною була етнічна

ситуація на території херсонеської хори, де в цей період жили численні нащадки таврів, скіфів, а також інших народностей.

В 30-х–40-х рр. III ст. н. е. північно-східні кордони Римської імперії зазнали нескінченних нападів готів. Необхідність концентрації збройних сил на Дунаї змусила римлян вивести свої війська з Таврії (Кримського півострова), однак херсонеський гарнізон і далі підтримувався субсидіями, що надходили з метрополії. Наприкінці III – в першій половині IV ст. н. е. херсонеські війська брали участь у війнах з Боспорським царством на боці збройних сил Римської імперії. При цьому Херсонес отримав право контролювати значні території Південно-Західного Криму, заселені імперськими федератами готоаланського походження.

Після розподілу Римської імперії в 395 р. н.е. Херсонес якийсь час залишався для Рима і Візантії тільки союзним містом, однак на рубежі V–VI ст. н. е. він перетворився в провінційне місто Візантійської імперії. Таким чином, протягом всього ранньосередньовічного періоду Херсонес залишався найбільш північним форпостом метрополії на рубежах з «варварським» світом, а також місцем заслання політичних і релігійних опозиціонерів. Відомо, що в цей період містом управляв вікарій на чолі полісної адміністрації; на посаду його призначав імператор. За часів імператора Юстина II (565–578 рр. н. е.) місто стало резиденцією дуки – командуючого візантійськими військами в Криму.

В другій половині IV ст. н. е. економіка Херсонеса стабілізувалася, сформувалося товарне виробництво зерна, зберігалися і збільшувалися торгові зв'язки з портами Чорноморсько-середземноморського басейну. За повідомленням константинопольського префекта Фемістія (360 р. н. е.) Херсонес брав участь у постачанні хліба в столицю імперії. Про тісні торгові контакти Херсонеса і Константинополя свідчить також Зосима – візантійський історик V ст. н. е. В цей час місто представляло собою великий торговий порт, який забезпечував товарообіг між північчю і півднем через обмін товарів і ремісничих виробів на сільськогосподарську продукцію. За часів імператора Зинона (474–491 рр. н. е.) в місті відновили карбування власних монет.

Як вже згадувалося, християнізація Херсонеса почалася в IV ст. н. е. та тривала протягом декількох століть. Наприкінці III – в першій половині IV ст. н. е. в похованнях херсонеситів з'явилися окремі речі з християнською символікою і відповідними написами. На рубежі IV–V ст. н. е. на міському некрополі з'явилися перші християнські склепи, які, можливо, формували окрему цвинтарну ділянку. Цим часом також датується сама рання з відомих в Херсонесі християнських церков – так званий «малий храм» на Південному (Заміському) некрополі (Фото 65). На думку дослідників, до V ст. н. е. слід відносити також храм з триконхіальною апсидою, який передував пізнішій базиліці (Уваровській) в північно-східній частині міста. Існування в місті в той час християнських церков підтверджується також знахідками храмових мармурових рельєфів V – VI ст. н. е. з християнською символікою.

В останній чверті IV ст. н. е. Херсонес був центром окремої єпархії, про що свідчить підпис херсонського єпископа Еферія під постановами II Всесвітнього собору (381 р. н. е.), а також знахідка навершя архієрейського ціпка рубежу IV–V ст. н. е. з написом «…єпископ Христов міста Херсонеса…». Відомо також, що в Херсонесі IV–V ст. н. е. діяли монофізіти та існувала іудейська громада.

В кінці VI – першій половині VII ст. н. е. відмічається пік економічного і культурного розвитку ранньосередньовічного Херсонеса. В цей період в місті розгорнулося масштабне будівництво, яке супроводжувалося внутрішньоквартальним перепланування практично всієї території городища. Крім нових житлових садиб, в місті масово будували великі базилікальні та хрестоподібні храми. Відбувався подальший активний розвиток торгівлі, причому основними партнерами Херсонеса в V–VII ст. н. е. були малоазійські та північноафриканські міста імперії.

Вже з кінця VI ст. н. е. Херсонес отримав статус християнського релігійного центру не тільки для мешканців міста і його околиць: архідиякон Феодосій наприкінці VI ст. н. е. назвав Херсонес одним з транзитних паломницьких пунктів на шляху до Святої Землі. Судячи зі знахідок глиняних штампів з написами, в V–VI ст. н. е. паломники одержували благословення в херсонеських храмах, присвячених св. Георгію, св. Федору і св. Фоці.

Значення міста як християнського центру ще більш зросло у зв'язку з діяльністю засланого римського папи Мартіна II, який активно виступав проти монофелитів і помер в Херсонесі в 655 р. н. е. Письмові джерела VII–VIII ст. н. е. згадують «усипальницю великого мужа, яка... активно відвідується віруючими зі Сходу і Заходу». Припускається, що поховання св. Мартіна знаходилося в межах південного (заміського) некрополя Херсонеса в Карантинній балці (Фото 66).

В останній чверті VI ст. н. е. візантійська назва міста «Херсон» остаточно заміняє античну – «Херсонес». В середньовіччі місто також фігурувало під різними найменуваннями: «Корсунь» (в давньоруських літописах), «Горзона» (на генуезьких портоланах), «Сари-Кермен» (в татарських і османських джерелах).

Наприкінці VII ст. н. е. в Північному Причорномор'ї з'явилася нова політична сила – хазари, під контролем яких на початку VIII ст. н. е. опинився практично весь Таврійський півострів. Херсон залишався єдиним місцем, на яке не розповсюджувався хазарський протекторат.

Історія Херсона періоду так званих «темних століть» (VII – середина IX ст. н. е.) ще недавно сприймалася дослідниками як час глибокого занепаду ремесел і торгівлі. Однак розкопки останніх років дозволяють припустити, що помітне скорочення товарообміну із заморськими партнерами було компенсовано активним розвитком регіональної торгівлі. Зокрема, місцеві гончарі продовжували випускати різноманітні керамічні вироби, що експортувалися за межі Херсона: знахідки херсонських амфор відомі на великих терито-

ріях Кримського півострова та басейнів рік Дніпра та Дону. В цей період місто залишалося центром окремої церковної єпархії, яка, за свідченням св. Федора Студіта, зіграла чималу роль в порятунку шанувальників ікон, які тікали з метрополії від переслідувань з боку іконоборців.

Кримський півострів в IX ст. н. е. став ареною запеклої боротьби різних сил – хазар, угорців і печенігів. Вторгнення кочівників не торкнулося безпосередньо території Херсона, однак суттєво позначилося на поселеннях його сільськогосподарської округи, а особливо – на землях федератів, що жили в гірських районах Південно-Західного Криму.

Подальше зміцнення візантійської влади в Херсоні відбулося в 841 р. н. е. у зв'язку зі створенням окремої військово-адміністративної територіальної одиниці – так званої «феми Херсона і Кліматів». Першим стратигом цієї феми став видатний візантійський архітектор Петрона Каматір, який спроектував і побудував хазарську фортецю Саркел. Створення феми з центром в Херсоні спричинило масштабні роботи з реконструкції міських оборонних стін і комплексу цитаделі.

Також за допомогою Херсона константинопольський патріархат продовжив місіонерську діяльність серед сусідніх «варварських» народів. Відомо, що в 60-ті рр. IX ст. н. е. місто відвідав один з творців слов'янської писемності св. Кирило (Костянтин Філософ). Згідно з церковною легендою, св. Кирило в міській окрузі знайшов мощі св. Климента, частину яких передав до Риму, а інша зберігалася в Херсоні і була вивезена до Києва князем Володимиром в 988 р. н. е.

На початку X ст. н. е. Херсон повернув собі роль важливого центру транзитної торгівлі між Візантією і прикордонним «варварським» населенням. Крім хліба, в Константинополь через Херсон поставляли такі товари як шкіри, мед, віск, рибу, з Візантії через Херсон йшли продукти харчування, корисні копалини, предмети розкоші; протягом розкопок в міських шарах X–XII ст. н. е. находять прекрасну поливну кераміку, вироби з бронзи і дорогоцінних металів східного походження.

Важливою історичною подією в долі Херсона і його феми наприкінці X ст. н. е. став так званий «корсунський похід» київського князя Володимира. Дев'ятимісячна облога міста військами Володимира завершилася драматичним взяттям Херсона-Корсуня, потім – хрещенням князя Володимира і його одруженням з візантійською принцесою Ганною. Враховуючи цю обставину, складно переоцінити значення Херсона в християнізації давньоруської держави, оскільки за свідченням літописця першими священиками на Русі були «попи корсунські».

Після руйнувань і пожеж кінця X ст. н. е. в Херсоні відбувається чергова реконструкція міських кварталів, зберігаючи первинне планування вуличної мережі. Археологічні знахідки XII–XIII ст. н. е. свідчать про три основні торгові напрямки цього періоду – на візантійський світ в чорноморському і середземноморському басейнах, на ісламські регіони Малої Азії, а також на

території Київської Русі. В той час чисельність населення міста оцінюється дослідниками в межах 5000–6000 мешканців.

В X–XII ст. н. е. Херсон продовжував перебувати під владою візантійських імператорів, однак з падінням Константинополя в 1204 р. н. е. і до середини XIV ст. н.е. сюзеренами Херсона були трапезундські імператори: навіть після відновлення Візантійської імперії в 1261 р. н. е. місто продовжувало визнавати верховну владу правителів Трапезунда.

В 1280 р. н. е. херсонська єпархія була перетворена в окрему митрополію, яка з 1390 р. н. е. контролювала приходи всього південного узбережжя Криму до Судака (Сугдеї) включно. На території Херсона в цей час діяли численні християнські храми, а в межах Гераклейського півострова виникли і активно розвивалися десятки невеликих наземних і печерних монастирів, зокрема на мисах Фіолент і Виноградний, в балках Бермана, Карантинній і Сарандинакіній, на острівці в Козачій бухті.

З другої половини XIII ст. н. е. активну підприємницьку діяльність в Причорномор'ї розгорнули італійські купці (переважно, вихідці з Генуї). Зокрема, в сфері їх інтересів опинився Херсон: поруч із містом, на південній окраїні його хори виникає одна з наймогутніших генуезьких фортець – Чембало в Балаклаві, а джерела XIV ст. н. е. згадують про представництво генуезьких офіціалів в самому місті. В цей період в Херсоні також існувала католицька місія: в 1333 р. н. е. англійський домініканець Рікардус в статусі католицького єпископа почав будівництво кафедрального собору на честь св. Климента в місті.

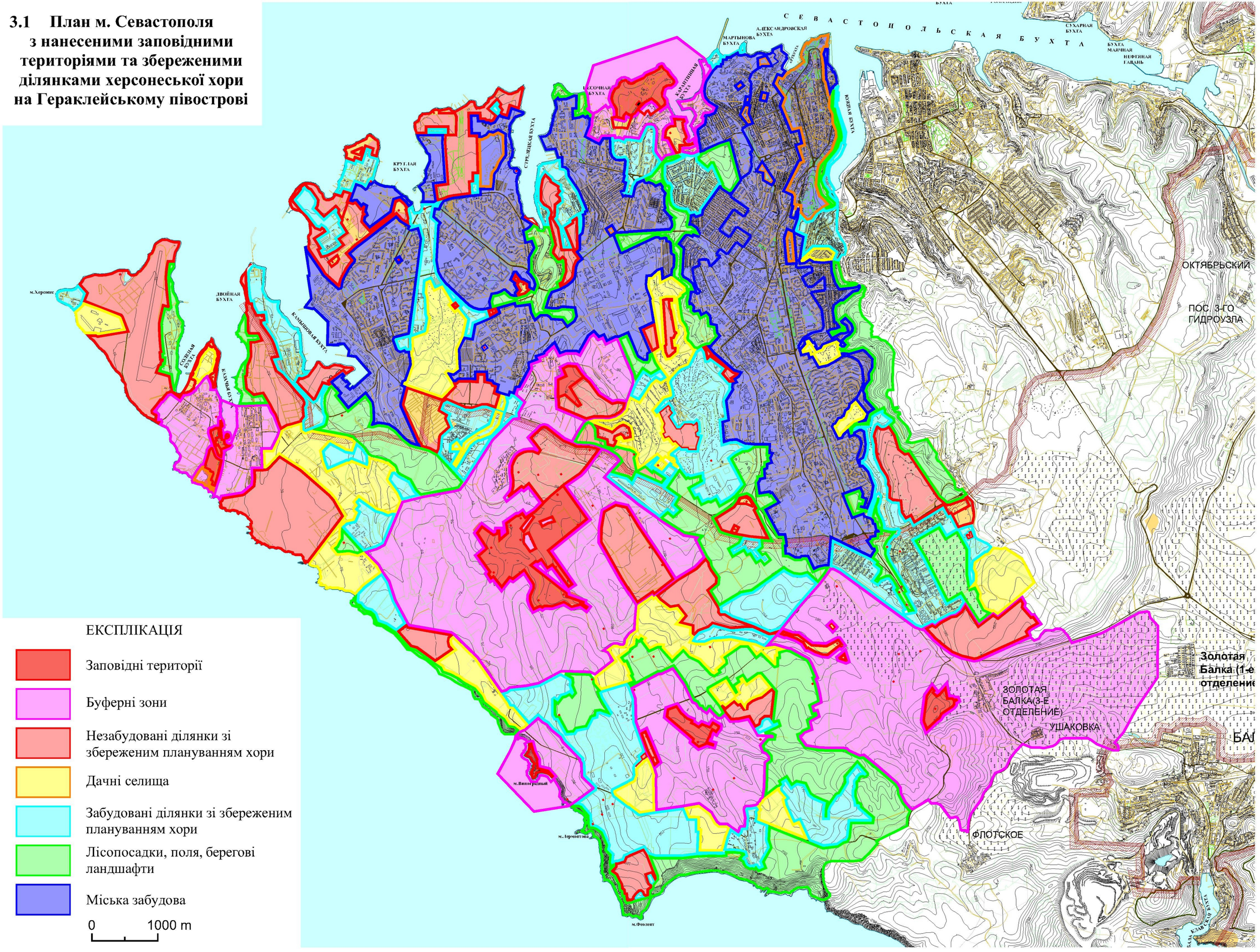
Починаючи з середини XIII ст. н. е. Херсон часто страждав від набігів кочівників, що супроводжувалися руйнуваннями і пожежами. Зокрема, джерела згадують про захоплення міста в 1399 р. н. е. військами золотоординського хана Єдигея. Складні політичні й економічні умови цього часу призвели до поступового занепаду міста, хоча життя в Херсоні і на його хорі тривало до середини XV ст. н. е.: в цей період місто зменшилося до розмірів невеликого рибацького поселення, що займало залишки колишнього Портового району.

Після запустіння території Херсона та його хори в XV ст. н. е. протягом більш ніж 300 років вона залишалася незаселеною. Лише в XIX ст. в межах херсонеського городища з'являються бараки карантину для екіпажів суден чорноморського флоту Російської імперії (в портовій частині городища) і будівлі монастиря на честь св. Володимира (в центральній частині городища). В той же період на території колишньої Херсонеської хори виникають локальні хутірські поселення, мешканці яких займаються сільськогосподарською діяльністю. Господарська діяльність мешканців м. Севастополя в цей період приводить до часткової розбірки стародавніх руїн Херсонеса та його хори для добутку будівельних матеріалів. Також певні руйнування залишків стародавнього Херсонеса пов'язані зі зведенням на його території в другій половині XIX – на початку XX ст. монастирських будівель (кафедрального собо-

ру, житлових і господарських споруд), а також декількох берегових артилерійських батарей (Фото 67).

З середини XIX ст. починається наукове вивчення Херсонеса і його хори. Перші розкопки на території городища провів в 1853 р. Олексій Уваров. Систематичні розкопки на городищі почалися Карлом Косцюшко-Валюжиничем в 1888 р. Він же в 1892 р. заснував перший музей старожитностей в Херсонесі (Фото 68). На рубежі XIX–XX ст. розкопки проводилися не тільки на території городища, але й за його межами. З початку XX ст. активні розкопки розпочалися на території Гераклейської хори. Дослідження античних і середньовічних пам'яток Херсонеса і його округи тривають донині. Їх здійснюють співробітники Національного заповідника «Херсонес Таврійський» за участю фахівців з різних наукових організацій України, Росії, Польщі, Італії, Сполучених Штатів Америки.

3.1 План м. Севастополя з нанесеними заповідними територіями та збереженими ділянками херсонеської хори на Гераклейському півострові

3. ПІДСТАВИ ДЛЯ ВКЛЮЧЕННЯ Об'ЄКТА ДО СПИСКУ СПАДЩИНИ

3a. Критерії, за якими номінується об'єкт:

Критерій ii:

В античному і середньовічному світі Херсонес Таврійський як давньогрецька колонія і форпост Римської і Візантійської імперій був самою віддаленою точкою зіткнення між цивілізаціями Середземномор'я і «варварським» населенням Південно-Східної Європи. Розташоване на перетині стародавніх торгових шляхів місто зазнавало постійного впливу різноманітних культур південного заходу, півночі і сходу. Мешканці Херсонеса та його хори протягом 2000 років впливали на культуру жителів суміжних територій, зігравши вирішальну роль в еллінізації скіфів і сарматів, християнізації готов, аланів і східних слов'ян. В свою чергу, проникнення варварських звичаїв у повсякденне життя херсонеситів призвело до створення унікального синкретичного культу Діви-Партенос в їхньому античному пантеоні.

Критерій iv:

Залишки Херсонеса Таврійського являються винятковим за цілісністю і збереженістю прикладом містобудівного ансамблю, регулярне планування якого було виконано в IV ст. до н. е. за системою Гіподама Мілетського та проіснувало практично в незмінному виді аж до занепаду міста в XIV ст. н. е. На прикладі Херсонеського городища, залишків його стародавньої забудови і археологічних шарів можна простежити послідовність формування і безперервність існування його міської структури і побуту від класичного періоду до пізнього середньовіччя.

Критерій v:

Сільськогосподарський ландшафт Херсонеської хори на Гераклейському півострові, що сформувався в IV–III ст. до н. е., орієнтований переважно на вирощування винограду, є видатним зразком системи розподілу земель античного поліса, здійсненого в комплексі з міським розпланування за аналогічною гіподамовою системою. В той же час, хора Херсонеса Таврійського є винятковим свідченням стародавніх технологій в галузі обробки землі, а також повсякденного життя її мешканців, що втілилися в численних залишках межових і плантажних стін, транспортних магістралей, водопроводів, житлових садиб і оборонних комплексів. Хора Херсонеса Таврійського свідчить про міжчасову і міжкультурну спадкоємність у використанні та розвитку культурного ландшафту з IV ст. до н. е. по XIV ст. н. е.

Критерій vi:

Херсонес Таврійський був безпосередньо пов'язаний з важливими історичними подіями, що відбувалися в зоні контактів античних і середньовічних цивілізацій із стародавнім населенням Північного Причорномор'я. Особ-

ливо важлива роль Херсонеса Таврійського в поширенні християнства серед варварських народів Південно-Східної Європи, зокрема аланів, готів і східних слов'ян. В Херсонесі в 988 р. прийняв хрещення київський князь Володимир, що призвело до християнізації давньоруської держави наприкінці X ст.

3b. Формулювання обґрунтування видатної глобальної цінності об'єкта:

Поліс і хора Херсонеса Таврійського представляють видатний зразок античного архітектурно-технологічного ансамблю, що складався з міста і його сільськогосподарської округи, сформованих в результаті багатогранної господарської і торговельної діяльності грецьких колоністів в IV–III ст. до н. е. і існуючого безперервно протягом близько 2000 років. Херсонес та його хора є винятковими за збереженням зразками стародавнього поселення, землекористування і ландшафту, що склалися за специфічними природними умовами південно-західної частини Кримського півострова.

Херсонеське городище є єдиним в Північному Причорномор'ї цілісно збереженим зразком археологічних руїн стародавнього міста, яке було важливим політичним і економічним центром регіону в часи грецької колонізації, а також в періоди становлення і занепаду Римської і Візантійської імперій, з V ст. до н. е. по XIV ст. н. е. Після запустіння міста в XV ст. н. е. його територія не була заселена, завдяки чому цілісно збереглися залишки фортифікаційних, житлових, господарських і культових споруд, а також міське планування, виконане за так званою «гіподамовою системою».

Збережені ділянки хори Херсонеса Таврійського на території Гераклейського півострова представляють собою фрагменти системно організованої в IV ст. до н. е. сільськогосподарської округи міста, розмежованої в межах 10000 га на більш ніж 400 однакової площі. Відмінною рисою Херсонеської хори є її розмежування з використанням планувальної моделі Гіподама Мілетського, що дозволяє говорити про ансамблеву цілісність забудови й землекористування в межах міста і його округи. Ансамблева комбінація стародавньої міської забудови і розпланування сільськогосподарської округи, а також принципи розподілу цих територій між громадянами херсонеського поліса є унікальним відображенням демократичних цінностей давньогрецького суспільства, втілених в пам'ятках античного міста і його хори.

Крім того, Херсонес Таврійський був важливим політичним, економічним і культурним центром Північного Причорномор'я та зіграв вирішальну роль в розповсюдженні християнства в Південно-Східній Європі, зокрема на території Стародавньої Русі.

3c. Порівняльний аналіз:

Городище Херсонеса Таврійського представляє собою чудовий зразок античної містобудівної практики, що отримала розвиток у візантійську епоху. Численні пам'ятки археології Херсонеса мають безліч спільних рис з іншими пам'ятками, розташованими в Чорноморсько-Середземноморському регіоні, але також мають істотні відмінності.

В Україні найближчими аналогіями є античні міста Чорноморського басейну, а також кримські середньовічні міста, що входили в орбіту візантійського впливу. Найбільшим і найбагатшим містом Північного Причорномор'я був Пантікапей – столиця Боспорського царства, розташована на території сучасного м. Керч. Розкопані ділянки городища, безсумнівно, свідчать про спільну культурну належність Пантікапея і Херсонеса. І хоча збережена антична забудова Пантікапея, що зосереджена в основному на акрополі, дає більш яскраве уявлення про громадські споруди античності, ніж херсонеська, загальне міське планування античного і середньовічного часу збереглося вкрай фрагментарно, оскільки залишки Пантікапея перебувають в умовах сучасної щільної міської забудови. Аналогічна ситуація склалася також на території стародавньої Феодосії, де античне місто перекривають сучасні міські квартали м. Феодосії.

Залишки Німфея, Мірмекія і Тірітаки – міст, що входили до складу Боспорського царства – також розташовані в межах сучасного міста Керч. Збереженість окремих античних будівель в цих містах перевершує херсонеські, однак всі вказані поселення припинили своє існування в. III ст. н. е. і не дістали подальшого розвитку в середньовічний час. Крім того, вони поступаються Херсонесу за площею, мірою вивченості та різноманітністю збережених в них пам'яток.

Також на території Криму розташовані залишки античних міст Керкініті ди і Калос-Лімена (район сучасного м. Євпаторія). В елліністичний час ці міста входили до складу херсонеської держави, знаходячись в межах дальньої хори Херсонеса. Вони значно поступаються йому в розмірах і історичній значимості. Крім того, ці міста припинили своє існування в період греко-скіфських війн, в них відсутні археологічні нашарування та об'єкти пізньоримського і візантійського часу.

Одним з найбільших античних поселень в Північному Причорномор'ї була Тіра, залишки якої розташовуються на території сучасного м. Білгород-Дністровського. Протягом багаторічних розкопок тут відкрито будівлі елліністичного і римського часу, однак міра їх збереженості не дає цілісної уяви про забудову цього міста, тим більше що значну частину античної Тіри в XIV–XVIII ст. забудували кріпосними спорудами, що кардинально змінили планування й ландшафт даної місцевості.

Нарешті, величезний інтерес становлять руїни стародавнього міста Ольвія, заснованого греками-іонійцями в VI ст. до н. е. в усті Бузького лиману (неподалік від сучасного м. Миколаєва). Багаторічними інтенсивними розкопками Ольвії розкрито значні ділянки міської забудови, оборонних і поховаль-

них споруд, що свідчать про величезне значення цього центру колонізації Північного Причорномор'я. Як і в попередніх випадках, Ольвія припинила існування в пізньоримський час, а тому в ній відсутні середньовічні пам'ятки. Крім того, збереженість численних античних будівель Ольвії суттєво поступається збереженості пам'яток Херсонеса.

Слід також зазначити, що Херсонес-Херсон безсумнівно був найбільшим і найважливішим міським центром Криму у візантійський час. Міст візантійського часу північному узбережжі Чорного моря відомо небагато. Насамперед, це так звані «печерні міста» Південно-Західного Криму, що виникли як фортеці федератів на прикордонні зі степом. До них відносять цілу низку пам'яток, найкрупнішими з яких є залишки візантійських міст на горах Ескі-Кермен і Мангуп. Тут археологічними дослідженнями виявлено залишки фортифікаційних споруд, що нагадують оборонні стіни середньовічного Херсона, але набагато гіршої збереженості. На території цих міст досліджені залишки міського планування, яке, на відміну від Херсонеса, не мало регулярного характеру. Нарешті, християнські храми «печерних міст» у порівнянні з херсонеськими нечисленні і поступаються їм у розмірах і за багатством оздоблення.

За межами України пам'яток, аналогічних Херсонеському городищу, відомо безліч. Розглянемо найбільш важливі з них стосовно до характерних рис Херсонеса Таврійського.

Зокрема, цілісність і множинність культурних нашарувань в межах однієї території ріднить Херсонес із знаменитою Троєю. Втім, Троя припинила своє існування ще в античний час; на цій пам'ятці практично не представлені середньовічні шари.

Використання при плануванні античного міста містобудівної моделі, розробленої Гіподамом Мілетським, спостерігається в різних центрах материкової та острівної Греції, а також Малої Азії, зокрема в Мілеті, Піреї, Фуріях і Родосі. На жаль, стародавнє планування в цих містах збереглося вкрай фрагментарно – його знищили пізніші реконструкції.

Житлові будинки херсонеситів також будувалися відповідно до норм громадського будівництва, прийнятих в метрополії. В Херсонесі використовувалися два основні варіанти житлових будинків, великої й малої площі, вписаних в регулярні квартали заданих розмірів. Наявність перистильних дворів і рустованої кладки зближає окремі херсонеські будинки з будівлями на Делосі, в Прієні та Олинфі. Відмінною рисою Херсонеса є наявність будинків великої площі, не характерних для житлових структур античного Середземномор'я. Найбільш близькими до херсонеських були житлові будинки Родосу. Херсонеські будинки малої площі найбільш близькі до житлових будинків Кассопе.

Житлова забудова візантійського Херсонеса (Херсона) має багато спільного з аналогічними будівлями в Афінах і Фівах. Будівлі, збудовані з бутової кладки, складалися із серії невеликих приміщень з коморами і підвалами. Характерної для всього візантійського будівництва рисою було використання

сполій в кладках середньовічних будівель. Середньовічні громадські будинки, насамперед християнські храми, були побудовані більш капітально, з використанням імпортного мармуру. Декоровані мозаїчними підлогами і фресками, в деталях вони мають численні аналогії у візантійському світі, однак ніде не має храмів, абсолютно ідентичних херсонеським, оскільки формування християнської архітектури Херсонеса відбувалося під впливом різних регіональних шкіл при домінуванні столичних канонів. До свідчень малоазійського впливу належать п'ятигранні апсиди деяких херсонеських базилік. Швидше за все, архітектурним зв'язкам з Малою Азією Херсонес зобов'язаний також наявністю хрестоподібних храмів. Константинопольська школа проявилася в тому, що перевагу віддавали християнським храмам еллініcтичного типу – базилікам, у використанні кладки «opus mixtum», а також у декоративному оздобленні внутрішнього храмового простору.

Серед громадських будинків Херсонеса античної епохи найбільший інтерес становить театр. Своїми пропорціями, підковоподібною формою і конструкцією «скене» херсонеський театр близький до театру еллініcтичного періоду в Прієні, хоча і має менший розмір. Однак слід зазначити, що херсонеський театр – єдиний відомий на античних поселеннях Північного Причорномор'я.

Для архітектури пізньоантичного і ранньовізантійського часу особливе значення мають херсонеські водосховища. Найвідоміші цистерни, що виконували функції закритих накопичувачів води для потреб міста, розташовані в Константинополі (Стамбулі). Херсонеські цистерни цього типу значно менші. В той же час, головне міське водосховище Херсонеса, на відміну від константинопольських, було позбавлене перекриття і улаштоване аналогічно великому водосховищу Корікоса (сучасне місто Киз-Калесі на території Туреччини).

З цистернами були пов'язані лінії водопроводів, що подавали воду з віддалених піднесених ділянок хори. Херсонеські водопроводи, на відміну від численних відомих споруд Римської імперії та Візантії, не мали акведуків. Вода йшла по прокладених у землі керамічних трубах, при цьому вміло були використані особливості рельєфу місцевості.

В кінці IV – на початку III ст. до н. е. сформувалася система оборонних споруд Херсонеса, яку також перебудовували і доповнювали в наступних століттях. Ритмічно посилена баштами південно-східна оборонна стіна є найвиразнішою монументальною спорудою Херсонеса. Стіни еллініcтичного періоду, посилені круглими в плані баштами, в основному були збудовані з рустованих квадрів без в'яжучого розчину. Така техніка широко застосовувалася при будівництві відомих грецьких міст на узбережжі Малої Азії: в Пергамі, Прієні, Асосі, а також на острові Самос. Особливістю херсонеської оборонної системи є міра її збереженості, без сумніву, краща в порівнянні із зазначеними пам'ятками.

Найважливішою особливістю Херсонеса є безперервність існування міста протягом двох тисячоліть. Відомо, що більшість античних міст припиняє

існування на рубежі античності й середньовіччя. Як правило, візантійські міста відроджувалися на місцях занедбаних античних поселень лише в IX–X ст. Херсонес входив до малого числа міст, у житті яких простежується континуїтет.

Середньовічний Херсонес (Херсон) продовжував розвиватися в межах античної лінії оборони (в середньовічний час було приєднано лише невелику ділянку на заході городища). Середньовічні реконструкції оборонних стін були пов'язані з надбудовами нових рядів кладок над залишками античних. При реконструкції широко використовувалися розповсюджені у візантійському світі вапняний та вапно-цем'янковий розчини. Однак квадрова техніка кладки, що з'явилася в Херсонесі в ранньосередньовічний період, була не характерна для Константинопольської будівельної практики, але близька до споруд візантійського Сходу (в містах Сирії та Малої Азії). Масштабне фортечне будівництво за часів правління Юстиніана I ілюструється схожістю оборонних стін Херсонеса в VI–VII ст. н. е. з подібними спорудами в Істрії та на Коринфському перешийку.

Крім того, Херсонес Таврійський є унікальним зразком спадкоємності в організації міського простору від античності до середньовіччя. Численні великі центри античного світу піддалися значним планувальним змінам у візантійський період (Коринф, Аргос, Лакедомонія, Спарта). Маловивчені візантійські міста (Фіви, Кадмій) демонструють перерви в своєму розвитку і зміни в характері забудови відроджених поселень. Середньовічний Епір було заново побудовано на залишках античного Амбракія без урахування його стародавнього планування. До міст з безперервною лінією розвитку належать Афіни, однак у середньовічну епоху це місто кілька раз міняло свої обриси.

Таким чином, характерною і навіть винятковою рисою історичної топографії Херсонеса є стабільність його міського планування у вигляді прямокутних кварталів, розділених поздовжніми і поперечними вулицями. Це планування склалося в античний час і зберігалося незмінним протягом усього середньовіччя (перепланувалися тільки внутрішні простори міських кварталів). Унікальність херсонеського городища полягає також у тому, що воно представляє собою відкритий археологічний майданчик, практично не забудований в сучасну епоху. Місто, що збереглося в межах оборонних стін, представлене пам'ятками еллінистичної, римської і візантійської культури.

Не менш важливим є також прекрасно збережене розпланування херсонеської хори, виконане за принципами міського планування, що дозволяє говорити про єдиний містобудівний і землевпорядний ансамбль. Незважаючи на те, що сліди розмежованих хор збереглися в інших місцях колоніального грецького світу, організація колоніального грецького сільськогосподарського ландшафту ніде більше не представлена так докладно і в такому тісному зв'язку з міським центром, як на Гераклейському півострові в Криму.

Зокрема, це відрізняє «близьку» хору Херсонеса від його «дальньої» хори, що охоплювала все західне узбережжя Кримського півострова. На око-

лицях античних міст Керкінітіда і Калос-Лімен, на Тарханкуті також збереглися сліди стародавнього розмежування земель, однак результати досліджень свідчать, що наділи «дальньої хори» не мали кам'яних межових стін, а її ландшафт формувався численними локальними поселеннями з прилягаючими полями, достатньо ізольованими від сусідніх міських структур. Схожа картина спостерігається також на Керченському півострові, сільськогосподарські угіддя якого контролювалися Боспорським царством. Незважаючи на те, що сліди розмежованої хори було виявлено в декількох частинах Боспору Кіммерійського по обидва боки від Керченської протоки, жодна з них не входила до складу багатого, складного ансамблю (хора – міський центр) на подобі херсонеського.

Розмежовані хори також зустрічаються в інших частинах грецького колоніального світу, багато з них достеменно досліджувалися протягом кількох останніх десятиліть. У цілому, інформація про ці сільськогосподарські території походить з двох джерел: аналізу елементів, видимих на аерофотознімках або супутникових зображеннях, і виявлення пам'яток і типів поселень за допомогою глибокого, систематичного польового дослідження, що іноді супроводжується невеликими розкопками.

У зв'язку з цим найближчою аналогією Херсонесу слід визнати колоніальну грецьку пам'ятку Метапонто в Південній Італії. В цьому випадку маємо добре збережений міський центр і прилягаючу до нього велику хору. В результаті ретельного польового дослідження тут було виявлено сотні сільських пам'яток античного періоду, а розкопками було відкрито садиби, святилища, некрополі й навіть самі лінії розмежування. Ці лінії, що йдуть паралельно на відстані 209 м одна від одної, на відміну від херсонеських представлені не кам'яними стінами, а широкими ровами й каналами, зробленими з метою вирішення гідрологічних проблем, що негативно впливають на продуктивність хори. У цілому, збереженість хори Метапонто у зв'язку із сучасною глибокою механічною оранкою, що охопила практично всю її територію, суттєво поступається збереженості планування Гераклейської хори Херсонеса. Ще одна суттєва відмінність між хорами Херсонеса і Метапонто полягає в тому, що херсонеська хора є зразком полісної організації простору (земельні наділи хори належали жителям міста), тоді як хора Метапонто мала постійне сільське населення, пов'язане з городянами лише торгово-економічними відносинами. В цьому сенсі Херсонес і Метапонто взаємно доповнюють один одного, характеризуючи різні системи організації сільськогосподарської округи грецьких колоній.

Сліди античного земельного кадастру також добре представлені на Стариградській рівнині (античне місто Фарос) на острові Хвар в Адріатичному морі (Республіка Хорватія). Ця пам'ятка внесена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в 2008 р. як сільськогосподарська територія, розмежована на початку IV ст. до н. е., що зберігає своє функціональне призначення і використовується за цим призначенням дотепер. Однак стариградський сіль-

ськогосподарський ландшафт суттєво відрізняється від херсонеського низкою ознак. Насамперед, у Стари-Граді збереглася тільки розмітка стародавньої хори: безперервна експлуатація земель призвела до того, що на них збереглася лише мала частка оригінальних структур еллініcтичного періоду. По суті, нині видимі межові стіни фароської хори неодноразово перекладалися в середньовічний і новий час, а тому не збереглися в автентичному стані. Крім того, в межах стариградської рівнини не збереглися залишки античних садиб і польових систем, а археологічні знахідки і залишки оборонних споруд хори походять тільки з невеликих її ділянок, що зосереджені на периферії. Також слід зазначити, що залишки античного Фароса збереглися вкрай фрагментарно, оскільки стародавнє місто було зруйноване пізнішою забудовою Стари-Града. В цьому відношенні херсонеська хора і залишки самого Херсонеса мають незрівнянно кращу збереженість стародавніх руїн, археологічних нашарувань, місцями ландшафту, які не піддавалися пізнішим містобудівним або агротехнічним перетворенням.

Давньогрецькі колоніальні хори були також виявлені в околицях Кірени (в Лівії), Агде і Масалії (в південній Франції). На плато між міським центром Кірени й Середземним морем було виявлено сільськогосподарську систему, що включає дороги, оборонні башти, стіни терасування, могили і садиби. Система доріг, простежена тут, очевидно, також відзначає кадастровий розподіл земель з основною одиницею розподілу 60х60 м; розмежування датується, ймовірно, IV або III ст. до н. е., приблизно синхронно з Херсонесом. Однак розміри і характер планування кіренської хори дотепер визначають тільки на підставі аерофотознімків, археологічні дослідження цієї пам’ятки ще не були проведені. Така ж ситуація спостерігається в Агді, хора якої залишається практично невивченою, а стародавнє місто в теперішній час зайнято сучасною забудовою.

Нарешті, різні колоніальні хори на територіях Сицилії та Південної Італії (насамперед біля Кротону, Джели, Агрідженто та Селіунта) були досить ретельно вивчені польовими дослідженнями. Завдяки цим дослідженням була отримана багата інформація про поселення і використання ландшафту, а в деяких випадках удалося побічно визначити системи розподілу землі на підставі розміщення пам’яток. Однак на жодній з цих територій не збереглося видимих залишків античної життєдіяльності, використання або розмежування землі; всі вони значно змінили свій вигляд через сучасне впровадження механізованого сільського господарства.

Таким чином, слід визнати, що хора Херсонеса Таврійського представляє собою унікальний зразок збереженого грецького колоніального розмежованого сільськогосподарського ландшафту, який можна простежити у всіх його оригінальних проявах – розділювальних дорогах, межових і плантажних стінах, садибах і оборонних укріпленнях.

3d. Автентичність / цілісність об’єкту:

Херсонес Таврійський та його хора представляють собою видатний зразок пам'ятки старожитності, руїни якої піддалися природній археологізації та збереглися здебільшого в недоторканому стані. В чималій мірі цьому сприяла відсутність активного заселення й господарської діяльності на території Гераклейського півострова з другої половини XV до XIX ст.

Активна міська забудова і господарське освоєння цих земель протягом 100 останніх років завдали відчутну втрату Херсонеській хорі, однак і донині близько 50% її території перебувають у недоторканому стані (на херсонеському городищі вільні від забудови близько 90% території). На цих ділянках зберігаються значні фрагменти стародавньої планувальної структури, а також нашарування, що містять численні археологічні об'єкти.

Протягом археологічних досліджень розкрито значні ділянки стародавніх руїн як на городищі, так і в межах хори. Досліджені залишки частково законсервовані з метою їх збереження і подальшого експонування в автентичному стані. Реконструктивну реставрацію здійснено лише у виняткових випадках для одиничних об'єктів з обов'язковим збереженням автентичних елементів.

Цілісність об'єкта номінації на ділянці Херсонеського городища обумовлена практично повним збереженням руїн стародавнього міста в недоторканому стані. З 40 га його території лише десята частина зайнята будівлями нового часу, а площа археологічно дослідженої та законсервованої території стародавніх залишків становить близько 12 га. Таким чином, в автентичному стані зберігається не менш 2/3 стародавньої території городища. Також цілісність його території засвідчена залишками стародавніх оборонних стін з південної та західної сторони городища. Втраченою безповоротно в результаті багатовікових природних обвалів, розмивів і вивітрювань є лише приморська берегова смуга з півночі та сходу шириною близько 15–25 м.

Незважаючи на те, що сучасна збереженість хори Херсонеса Таврійського не є повною, значна її частина дотепер позбавлена забудови і не зазнає руйнувань через господарську діяльність. Враховуючи, що в античний час хора була поділена на кілька сотень однакових за розмірами і структурою ділянок, її цілісність може бути зумовлена збереженістю на заповідних територіях, що номінуються, всіх основних елементів цих ділянок. При цьому на різних заповідних територіях представлено об'єкти різного призначення:

- в балках Стрєлецькій і Юхариній фіксуються цілі або фрагментарні ділянки з прилягаючими до них дорогами, внутрішніми межовими і плантажними стінами, садибами та іншими елементами археологічних структур;
- на перешийку Маячного півострова, в балці Бермана і на висоті Безіменній крім планувальних структур розмежування частково досліджено і законсервовано залишки укріплених посе-

лень, а також елементи стародавнього культурного ландшафту;

- на мисі Виноградний зберігся цілісний наземно-печерний комплекс середньовічного монастиря з розвинутою господарською інфраструктурою, розташований в оточенні винятково мальовничого природного ландшафту.

В остаточному підсумку, численні архівні матеріали (описи й карти Гераклейського півострова, виконані до господарського освоєння його території), а також дані археологічних досліджень дозволяють з бездоганною точністю реконструювати планування Херсонеса Таврійського і його хори як цілісного стародавнього комплексу, що мав характер містобудівництва і землекористування.

4. СТАН ЗБЕРЕЖЕНОСТІ ТА ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ОБ'ЄКТ

4а. Сучасний стан об'єкта.

і) Заповідна територія городища Херсонеса Таврійського представляє собою ділянку археологічного ландшафту з розкопаними і музеєфікованими або ще недослідженими і покритими ґрунтом руїнами стародавнього міста. Територія має заповідний статус і абсолютну юридичну захищеність, оскільки виведена із власності місцевих органів управління і передана у власність держави як земля історико-культурного призначення. Управління територією здійснює Національний заповідник «Херсонес Таврійський». Територія городища обгороджена і знаходиться під охороною, здійснюється цілодобовий нагляд за городищем, доступ до нього в нічний час обмежено.

В теперішній час на території городища розкрито розкопками та експонується близько 10 га стародавньої міської забудови, представленої руїнами кам'яних споруд, що збереглися на висоту від 1 до 10 м.

Через невпорядкованість розкопок в XIX–XX ст. досліджені ділянки городища розташовуються кількома локальними площами в різних частинах пам'ятки. Найбільш цільні експозиційні ділянки Херсонеса представлено залишками північних і північно-східних міських кварталів (7 га), а також руїнами цитаделі і південно-східної оборонної лінії (2 га). Тепер на території городища здійснюється програма комплексного археологічного вивчення, яка має впорядкувати проведення розкопок. Також необхідно впровадити комплексний підхід до презентації та інтерпретації пам'яток на всій території городища, що на тепер відсутній.

Консервацію зроблено на всіх розкопаних спорудах городища, однак на ділянках біля західної і південно-східної оборонних ліній, а також у північно-східній частині городища руїни було законсервовано в 70-х рр. XX ст.; тепер вони потребують реконсервації. Окремі об'єкти городища (19-та куртина, підземний храм, терми в цитаделі, «храм на склепіннях») потребують протиаварійних консерваційних робіт. Також необхідно впровадити на всіх пам'ятках городища уніфіковану методику консервації, враховуючи місцеві особливості геологічного і кліматичного характеру.

Важливим фактором, що впливає на збереженість пам'ятки, є те, що з півночі та сходу територія городища прилягає до Чорного моря, при цьому берегова лінія знаходиться під впливом смуги прибою. Ерозія приводить до постійного руйнування берегової крайки і становить безпосередню загрозу для розташованих тут пам'яток. Необхідно здійснити берегоукріплювальні роботи та улаштувати систему хвилеломів для запобігання руйнуючому впливу прибійної хвилі.

У зв'язку з близькістю моря існує також проблема замочування фундаментів стародавніх будівель, розташованих у низинній частині городища (в

районі Карантинної бухти). Необхідно здійснити комплекс робіт з осушення портової частини городища і гідроізоляції пам'яток, що там знаходяться.

Окремі ділянки городища зазнають надлишкове навантаження в результаті масового відвідування екскурсантами в літній сезон, тому необхідно впорядкування відвідування пам'ятки через розподіл потоку відвідувачів, облаштування кількох непересічних екскурсійних маршрутів, або обмеження добової кількості відвідувачів. У зв'язку з цим фактором проблемним для заповідної території херсонеського городища є використання місцевим населенням берегової крайки ділянки в якості стихійного пляжу, що створює достатньо відчутне додаткове навантаження на археологічні пам'ятки, через які здійснюються підходи до моря. Слід передбачити улаштування окремого проходу по береговій терасі городища, що дозволить відрегулювати надлишковий потік відвідувачів і створити умови для розвитку прибережної рекреаційної зони. Дану проблему слід розв'язувати в комплексі з вищезгаданими берегоукріплювальними заходами.

Певні складності для збереження і презентабельності городища становить стихійна рослинність. Окремі чагарники та дерева на розкопаних ділянках сприяють руйнуванню стародавніх кам'яних стін, а степовий трав'яний покрив на всій території городища в посушливий період приводить до локальних займань і невеликих пожеж. Необхідно виконати комплекс заходів щодо благоустрою всієї території городища, яке тепер має достатньо якісну паркову зону з доглянутими газонами і пішохідними доріжками тільки в центральній частині (площею не більш 5 га).

Більша частина території городища позбавлена забудови, однак в XIX–XX ст. тут було споруджено низку капітальних будов оборонного, релігійного і адміністративно-господарського призначення. Загальна площа забудови становить близько 1,5 га, з яких 1 га представлено спорудами, активно розвиненими в підземному просторі (споруди берегової артилерійської батареї № 12 в південній частині городища, мінний склад в Карантинній бухті, Володимирський собор і церква Семи Священномучеників, будинки з музейними експозиціями в центральній частині). Решта будов виконана на неглибоких фундаментах поверх руїн стародавніх міських кварталів; усі вони входили до складу комплексу будов чоловічого монастиря рубежу XIX–XX ст. і нині використовуються як службові приміщення Національного заповідника «Херсонес Таврійський». В перспективі більшість цих будівель можуть бути демонтовані для здійснення на їхньому місці археологічних розкопок.

Крім Національного заповідника, на території городища знаходяться деякі інші організації, що створюють проблеми для повноцінного збереження і експонування пам'яток Херсонеса. Насамперед це будівлі відновленого православного монастиря, що веде активну діяльність у садибі Володимирського собору. Обгородження території цієї садиби створює загрозу цілісності території городища і повинно бути скасовано. Неприпустимою є також перспектива створення господарського подвір'я монастиря в межах території го-

родища.

Ціла низка дисонуючих некапітальних споруд, пов'язаних з діяльністю приватного яхт-клубу, розташована на березі Карантинної бухти на місці стародавнього портового району. Будови яхт-клубу суттєво спотворюють існуючий архітектурно-ландшафтний вигляд городища, а також займають територію стародавніх руїн. Проїзд і паркування автомобілів відвідувачів яхт-клубу на території городища, а також базування сучасних суден біля херсонеських причалів, їх якірна стоянка в місці затопленої оборонної стіни створюють надлишкове навантаження на пам'ятки, забруднюють місцевість і заважають організації прийому екскурсантів, що прибувають морем. У зв'язку з цим необхідно перемістити яхт-клуб за межі заповідної території.

Переміщення за межі заповідної території вимагають також дисонуючі з археологічним ландшафтом легкі конструкції сезонних торгових точок: торгівля сувенірами і пункти громадського харчування можуть розташовуватися на ділянках, що примикають до городища ззовні або в межах існуючих капітальних будівель.

Нарешті, в південній частині заповідної території херсонеського городища розташована ділянка площею 0,25 га, відведена в приватну власність. На цій ділянці, розміщеній серед укріплень берегової батареї початку XX ст., зосереджено кілька некапітальних будов, а також дерева садових культур. Ділянка обгороджена і недоступна для відвідування. Її територія непідконтрольна адміністрації Національного заповідника, що створює загрозу існуванню стародавніх руїн на цій ділянці. В перспективі необхідно здійснити викуп цієї ділянки на користь Національного заповідника для її повноцінного залучення в структуру заповідної території.

Городище Херсонеса Таврійського розташоване в одному з центральних районів м. Севастополя і знаходиться в оточенні сучасної міської забудови. Безпосередньо до заповідної території з півдня прилягають ділянки військових частин, розташованих в руслі балки, що мають розріджену невисотну забудову. На відстані 250 м від заповідної території знаходяться квартали щільної житлової забудови висотністю до 17 м. В останні роки в межах цієї території з'явилися кілька будівель, що перевищують зазначену висотну позначку. Безпосереднього впливу на схоронність пам'яток херсонеського городища ця забудова не має, однак вона вносить дисонанс у видове розкриття ландшафтної складової городища з боку моря, а тому потребує обов'язкового регулювання (запровадження обмежень щільності та висотності нових будівель).

ii) Заповідні території хори Херсонеса Таврійського на Гераклейському півострові представляють собою ділянки незабудованого археологічного ландшафту з частково розкопаними або ще недослідженими і покритими ґрунтом руїнами стародавніх садиб і планувальних структур сільськогосподарської околиці херсонеського городища. Всього в межах гераклейської хо-

ри Херсонеса на тепер виділено 12 таких територій різного ступеня збереженості. З них для внесення до Списку всесвітньої спадщини, крім власне городища, пропонується шість територій найкращої збереженості та ступеню вивченості пам'яток, частково розкопаних і законсервованих, а також тих, що найбільш вичерпно репрезентують стародавню хору. В майбутньому передбачається можливість розширення номінації за рахунок приєднання до неї інших заповідних територій хори.

Всі території, що номінуються, мають заповідний статус і абсолютну юридичну захищеність, оскільки виведені з власності місцевих органів управління і передані у власність держави як землі історико-культурного призначення. Управління територіями здійснюється Національним заповідником «Херсонес Таврійський».

ii/i) Заповідна територія херсонеської хори в балці Юхариній має площу близько 150 га і представлена великою ділянкою археологічного ландшафту, що включає в себе русло і схили балки, на яких розташовані залишки кількох розкопаних стародавніх садиб з пов'язаними з ними ділянками еллінистичних доріг, межових і плантажних стін, а також недосліджені руїни сільськогосподарських структур античного і середньовічного часу, покриті ґрунтом і степовою рослинністю. Територія позбавлена будь-якої сучасної забудови і, у більшій своїй частині, деревних насаджень.

На двох розкопаних садибах цієї території (№№ 193 і 226) виконано повний комплекс консерваційних робіт, ці садиби мають експозиційний вигляд, необхідно тільки завершити їх музеєфікацію (роботи з презентації пам'яток, видалення бур'янистої рослинності, благоустрою прилягаючої території). Дві садиби земельної ділянки № 227, розкопані практично повністю, законсервовані тільки частково і потребують завершення консерваційних робіт. Тут також потрібно здійснити повноцінну музеєфікацію і благоустрій прилягаючої території.

Інші пам'ятки стародавньої хори на даній заповідній території (садиби, дороги, межові і плантажні стіни) поки залишаються недослідженими і фіксуються тільки за окремими фрагментами їх кладок, що виходять на поверхню. В перспективі тут необхідно здійснити комплекс дослідницьких і консерваційних робіт з наступною презентацією цих об'єктів.

Основною проблемою збереженості даної території є відсутність огородження по периметру і цілодобової охорони. Оскільки заповідна територія розташована в оточенні дачної та індивідуальної житлової забудови, місцевість активно використовується як пасовище для худоби і для нерегульованого проїзду автотранспорту, що приводить до локальних руйнувань стародавніх будов і засмічуванню ділянки. Крім того, в межах ділянки проводяться невеликі нелегальні розкопки, що наносять збиток цілісності археологічного культурного шару. Дана проблема може бути вирішена шляхом жорсткого

обмеження вільного доступу на територію ділянки.

Збиток археологічним пам'яткам, імовірно, наносить також коренева система дерев, присутніх тут у складі трьох локальних лісопосадок загальною площею до 8 га. Доля цих насаджень повинна бути вирішена за результатами спеціальних досліджень, які встановлять ступінь збереженості стародавніх структур у межах лісопосадок. Рішення вимагають також винесення за межі заповідної території високовольтної лінії електропередачі, що дисонує з навколишнім ландшафтом, та організація належних під'їзних шляхів до ділянки, що в теперішній час відсутні (щоб під'їхати, користуються ґрунтовими польовими дорогами низької якості).

Слід також зазначити, що на заповідній території в балці Юхариній відсутні будь-які споруди для розміщення охорони, обслуговуючого персоналу, прийому відвідувачів. Необхідно розв'язати питання будівництва невеликого візит-центру на одній з ділянок з втраченими стародавніми нашаруваннями і будовами, а також прокласти мережу пішохідних доріг задля впорядкування екскурсійного відвідування і збереження природного середовища.

Заповідна територія в балці Юхариній розташована в оточенні дачних кооперативів, що мають малоповерхову садибну забудову невеликої щільності. Дачі не мають безпосереднього впливу на пам'ятки заповідної території, однак враховуючи ландшафтну значимість даної місцевості, сучасна забудова в межах буферної зони повинна бути строго регламентована і мати достатньо жорсткі обмеження характеру і параметрів нових споруджень.

ii/ii) Заповідна територія херсонеської хори в балці Бермана має площу близько 20 га і представлена значною ділянкою археологічного ландшафту, що включає в себе русло і схили балки, де розташовані залишки розкопаного стародавнього укріплення і пов'язані з ними ділянки елліністичної межової або оборонної стіни, а також недосліджені руїни сільськогосподарських структур античного і середньовічного часу, покриті ґрунтом і степовою рослинністю. Територія позбавлена будь-якої сучасної забудови, а в значній своїй частині також і деревних насаджень.

Руїни укріплення на західному схилі балки Бермана розкопані на значній площі і частково законсервовані. Їхня прекрасна збереженість обумовлює експозиційну привабливість цього об'єкта, що вимагає завершення консервації та музеєфікації з благоустроєм навколишньої території. Також необхідно продовжити дослідження цього комплексу для максимального розкриття всіх залишків будівель і цілісної презентації.

Додаткових розчищень та консервації вимагають інші пам'ятки даної території – оборонні башти на схилі балки, оборонна стіна, що їх з'єднує, та північна садиба, що замикає лінію укріплень. Роботи з вивчення і збереження залишків цих споруд повинні супроводжуватися заходами щодо благоустрою самої території, в першу чергу, прокладенням зручних пішохідних доріжок.

Крім того, необхідно виконати повне розчищення і зміцнення печерних споруд, розташованих під укріпленим поселенням. На сьогодні ці об'єкти лише частково використовуються місцевими жителями як захист від палючого сонця і непогоди, вони засмічені й позбавлені зручних підходів.

Розчищенню і консервації слід також піддати існуючі на даній території траси стародавнього водопроводу, який можливо навіть фрагментарно реставрувати і відновити завдяки діючому джерелу води, що знаходиться поряд. Принаймні саме джерело і залишки стародавньої садиби біля нього слід упорядити: тут можливо розташувати оглядовий майданчик, з якого буде відкриватися найкращий краєвид на укріплене поселення і русло балки.

Розташовані в руслі балки залишки сільськогосподарських структур (дороги, межові та плантажні стіни) слід досліджувати і консервувати для подальшого експонування. При цьому слід урахувати, що в місці розташування сучасного гаю стародавні будови можуть бути зруйновані кореневими системами багаторічних дерев, а тому ця ділянка може бути використана з метою створення зони рекреації з використанням існуючих природних елементів.

Основною проблемою збереженості даної території, як і в попередньому випадку, є відсутність огородження по периметру і цілодобової охорони. Оскільки заповідна територія розташована в оточенні дачної та індивідуальної житлової забудови, місцевість активно використовується як пасовище для худоби та для нерегульованого проїзду автотранспорту, що приводить до локальних руйнувань стародавніх будов і засміченню ділянки. Крім того, в межах ділянки ведуться невеликі нелегальні розкопки, що наносять збиток цілісності археологічного культурного шару. Дана проблема може бути вирішена шляхом жорсткого обмеження вільного доступу на територію ділянки.

Загрозу для пам'яток даної ділянки також може становити існуюча траса сучасного водопроводу, що перетинає балку на поверхні. Порушення герметичності цього водоводу може спричинити розмив стародавніх кладок і культурних нашарувань, а вид сучасних труб дисонує з навколишнім пейзажем, тому слід передбачити винесення цієї траси за межі заповідної території. Також винесення з території ділянки вимагає дисонуюча високовольтна лінія електропередачі.

Оскільки на заповідній території в балці Бермана відсутні будь-які споруди для розміщення охорони і обслуговуючого персоналу або прийому відвідувачів, необхідно розв'язати питання з наданням заповіднику додаткової ділянки місцевості. Така ділянка (для спорудження невеликого візит-центру) може бути виділена по сусідству, в безпосередній близькості до міського шосе, що з'єднує мікрорайон «5-й км» з районом мису Фіолент.

Заповідна територія в балці Бермана розташована в оточенні дачних кооперативів, що мають малоповерхову садибну забудову невеликої щільності. Безпосередньо на пам'ятки заповідної території дачі не впливають, однак враховуючи ландшафтну значимість даної місцевості, сучасна забудова в

межах буферної зони повинна бути строго регламентована і мати достатньо жорсткі обмеження характеру і параметрів нових споруд.

ii/iii) Заповідна територія херсонеської хори на висоті Безіменній має площу більш 15 га і представлена значною ділянкою археологічного ландшафту, що включає в себе вершину і схили гірської висоти з залишками частково розкопаного стародавнього укріпленого поселення та прилягаючими до нього руїнами сільськогосподарських структур античного та середньовічного часу, покритими ґрунтом і степовою рослинністю. Територія позбавлена будь-якої сучасної забудови і деревних насаджень.

Розкопані залишки укріпленого поселення частково законсервовані, однак у весняний час їх покриває густа трава. Залишки не дають цілісного уявлення про цю пам'ятку, тому необхідно продовжити систематичне дослідження і супутню консервацію кам'яних кладок. Також необхідно здійснити розкриття і консервацію частини стін і терас поселення на північному схилі висоти, на ділянці їх найкращої збереженості.

На більшій частині заповідної території слід здійснити благоустрій: упорядкувати трав'яний покрив, прокласти зручні пішохідні доріжки, облаштувати оглядові майданчики на північному і східному краї вершини (в місцях найкращих панорамних видів на навколишні долини та Гераклейський півострів).

Основною проблемою збереження даної території, як і в попередніх випадках, є відсутність огородження по периметру і цілодобової охорони. Оскільки заповідна територія безпосередньо примикає до дачної забудови, місцевість активно використовується як пасовище для худоби. Крім того, панорамний вид, що відкривається з Безіменної висоти, приваблює сюди безліч жителів міста, що заїжджають на висоту на автомобілях і влаштовують там стихійні пікніки. Це призводить до локальних руйнувань стародавніх будов і засмічування ділянки. Крім того, в межах ділянки ведуться активні нелегальні розкопки, що наносять збиток цілісності археологічного культурного шару і стародавнім структурам. Дана проблема може бути вирішена шляхом жорсткого обмеження вільного доступу на територію ділянки.

Оскільки на заповідній території відсутні будь-які споруди для розміщення охорони і обслуговуючого персоналу або прийому відвідувачів, необхідно розв'язати питання спорудження невеликого візит-центру на ділянці з втраченими археологічними об'єктами, краще в місці де території примикає до асфальтованої дороги.

Заповідна територія на висоті Безіменній розташована в оточенні (із заходу і півночі) дачних кооперативів, що мають малоповерхову садибну забудову невеликої щільності. Зі сходу і півдня підніжжя висоти оточують сільськогосподарські угіддя – головним чином, виноградники, з південного заходу – високі відроги Каранських висот. Безпосередньо на пам'ятку заповідної території навколишні будівлі не впливають, а сучасний сільськогосподарсь-

кий краєвид гармонує з археологічним ландшафтом висоти Безіменної; таким чином, в цьому випадку археологічна значимість об'єкта доповнюється винятковими особливостями ландшафтного оточення, а сучасна забудова в межах буферної зони повинна бути строго регламентована і мати жорсткі обмеження характеру і параметрів нових споруд, що допускаються лише в межах вже існуючих дачних селищ.

ii/iv) Заповідна територія херсонеської хори в балці Стрєлецькій площею більш 15 га представлена значною ділянкою археологічного ландшафту, що включає в себе положистий схил балки, де розташовані залишки недосліджених садиб і прекрасно збережені сільськогосподарські структури хори (дороги, межові та плантажні стіни), вивчені лише частково, покриті ґрунтом і степовою рослинністю, але вони чітко простежуються на поверхні ділянки. Територія позбавлена будь-якої сучасної забудови, а в значній своїй частині також і деревних насаджень.

Ступінь збереженості структур хори на цій території є зразковою, тому надалі слід зберігати її археологічний ландшафт (в теперішньому стані), лише в мінімальному ступені прибігаючи до дослідницьких та консерваційних робіт. Основними заходами на даній території можуть бути лише деякі роботи з благоустрою: розчищення зовнішнього периметра недослідженої садиби в південній частині ділянки, облаштування оглядового майданчика з видом на заповідну територію, та організація під'їздів з боку шосе, що веде від мікрорайону «5-й км» до Камишової бухти. Благоустрій повинен включати розчищення прилягаючих до ділянки дикоростучих чагарників, що перекривають вид на північно-східну частину території, а також видалення масивів будівельного сміття вздовж північної межі ділянки.

Незначні консерваційні роботи необхідно виконати лише в північно-східній частині території на невеликому розкопу, який розкрив прекрасно збережені плантажні стіни елліністичного часу (лишилися не законсервованими).

Основною проблемою збереження даної території, як і в попередніх випадках, є відсутність огородження по периметру і цілодобової охорони. Оскільки заповідна територія розташована в найближчому сусідстві зі спорудженим дачним селищем, дана місцевість активно використовується для несанкціонованого складування будівельного сміття. Крім того, в межах ділянки ведуться невеликі нелегальні розкопки, що наносять збиток цілісності археологічного культурного шару. Дана проблема може бути вирішена шляхом жорсткого обмеження доступу на територію ділянки.

Оскільки на заповідній території в балці Стрєлецькій відсутні будь-які споруди для розміщення охорони, необхідно розв'язати питання з розміщенням на в'їзді невеликої будівлі для забезпечення охоронного поста. Щоб уникнути руйнування стародавніх нашарувань, вибір місця розташування воріт необхідно погодити з результатами археологічної розвідки. Розвідницькі до-

слідження слід здійснити також навколо заповідної території з метою з'ясування ступеня збереженості археологічних об'єктів на захід і схід від ділянки.

Заповідна територія в балці Стрєлецькій розташована по сусідству зі споруджуваним дачним кооперативом, що має малоповерхову садибну забудову невеликої щільності. Безпосередньо на пам'ятки заповідної території дачі не впливають, однак вони займають ділянку місцевості з прекрасно збереженими археологічними структурами. В перспективі рекомендується розширити заповідну територію за рахунок невеликих сусідніх ділянок, на яких розташовані видимі на аерофотознімках дороги і межові стіни наділів херсонеської хори. В кожному разі сучасна забудова в межах буферної зони даної території повинна бути строго регламентована і мати жорсткі обмеження характеру і параметрів нових споруд.

ii/v) Заповідна територія херсонеської хори на перешийку Маячного півострова площею близько 15 га представлена значною ділянкою археологічного ландшафту, що включає в себе пологий схил вододілу між Блакитною і Козачою бухтами, де розташовані залишки частково дослідженого укріпленого поселення, що перекривало в давнину доступ на простори Маячного півострова з боку гераклейської рівнини. Також до складу території входить невеликий острів у Козачій бухті. Весь простір заповідної ділянки позбавлений сучасної забудови і деревних насаджень, має ґрунтову поверхню з трав'яним покриттям.

На жаль, західну частину укріпленого поселення на початку XX ст. було практично цілком знищено комплексом споруд 35-ї берегової артилерійської батареї (тепер цю ділянку займає меморіал на честь захисників Севастополя в роки Другої Світової війни). Уздовж північної та південної межі заповідної території частково розкопані залишки оборонних споруд укріплення (фрагменти стін і кілька башт), що потребують консервації та музеєфікації. Також вимагають консервації розкриті сільськогосподарські структури хори (межові та плантажні стіни), що опинилися в межах укріплення в елліністичний час. Зайнятий цими структурами простір залишається важким для інтерпретації сучасними дослідниками завдяки фрагментарності розкопок, а тому потребує подальшого вивчення і збереження.

У східній частині поселення, на терасованому схилі Козачої бухти, на великій площі розкрито залишки щільної забудови античного часу. Ці руїни законсервовано лише частково; вони вимагають додаткових заходів з консервації та музеєфікації. Необхідно продовжити дослідження цієї частини поселення щоб з'єднати кілька розкопів у цілісну експозиційну зону і виявити межі поширення античної забудови.

На острові в Козачій бухті завдяки дослідженням XIX ст. відомо цілий комплекс будівель античного та візантійського часу. Тепер їх законсервовано потужним ґрунтовим насипом, а на поверхні висаджено невеликий гай. Ко-

ріння дерев може бути загрозою для збереження стародавніх кладок, тому тут необхідно знищити деревні насадження, провести повторні розкопки споруд, їх консервацію та музеєфікацію. При цьому необхідно буде вирішити питання відводу води та гідроізоляції фундаментів стародавніх будов, що знаходяться практично на рівні сучасного моря.

Основною проблемою збереження всієї заповідної території на перешийку Маячного півострова, як і в попередніх випадках, є відсутність огородження по периметру і цілодобової охорони. Оскільки заповідна територія розташована в найближчому сусідстві із споруджуваними дачними селищами, дана місцевість активно використовується як місце несанкціонованого складування будівельного сміття. Дана проблема може бути вирішена шляхом жорсткого обмеження доступу на територію ділянки.

Крім того, тепер територія ділянки використовується для транзитного проїзду автомобілів на Маячний півострів і до Блакитної бухти, що приводить до порушення її цілісності та заповідного статусу території. В першому випадку шосейна дорога, що перетинає ділянку, є єдиною, що зв'язує селище Маячне з рештою міста, тому її перекриття в найближчому майбутньому неможливе. Рекомендується вирішити дану проблему шляхом створення обгородженої естакади, піднятої над заповідною ділянкою на кілька метрів (у перспективі можливо будівництво мостового переїзду між півостровами Маячний та Монгонарі, що дозволить скасувати нинішнє шосе). В другому випадку проїзд до Блакитної бухти через заповідну територію треба закрити та організувати новий через дорожню мережу прилягаючого дачного кооперативу.

Вже зазначалося що із заходу до заповідної ділянки прилягає територія меморіального комплексу «35-та батарея», що являється вже сформованим туристичним об'єктом та користується популярністю. Ця обставина в перспективі безсумнівно буде сприяти інтенсивному відвідуванню заповідної території екскурсантами при належній організації експозиційних об'єктів. Зі сходу, вздовж берега Козачої бухти, заповідна територія обмежена вузькою незабудованою смугою, що перебуває у віданні військової частини. В майбутньому необхідно вирішити питання передачі цієї ділянки до відання Національного заповідника «Херсонес Таврійський» для проведення досліджень і музеєфікації стародавніх залишків, а також вирішення проблеми комунікації з ділянкою на острові в Козачій бухті.

Оскільки на заповідній території відсутні будь-які споруди для розміщення охорони та обслуговуючого персоналу або прийому відвідувачів, необхідно вирішити питання спорудження невеликого візит-центру на ділянці з втраченими археологічними об'єктами, найкраще – в місці де території примикає до вищезгаданого асфальтованого шосе. Також на території ділянки необхідно провести роботи з благоустрою, включаючи упорядкування рослинного покриву, прокладання пішохідних доріжок, улаштування оглядових майданчиків.

Заповідна територія на перешийку Маячного півострова розташована в оточенні дачних кооперативів, що мають малоповерхову садибну забудову невеликої щільності. Безпосередньо на пам'ятки заповідної території навколишні будови не впливають, однак поява в цьому середовищі будов з підвищеною поверховістю призводить до втрати пейзажної гармонії незабудованого археологічного ландшафту. Враховуючи це, необхідно обмежити щільність і параметри сучасної забудови в межах буферної зони.

ii/vi) Заповідна територія херсонеської хори на мисі Виноградний площею близько 10 га представлена невеликою ділянкою археологічного ландшафту, що включає скельний береговий обрив із залишками частково досліджених печерних споруд середньовічного часу, широку берегову терасу зі слідами невивчених стародавніх будов, а також плато мису з руїнами розкопаного комплексу християнського храму. Територія позбавлена будь-якої сучасної забудови, а берегова тераса покрита досить густою дикоростучою деревною і чагарниковою рослинністю середземноморського типу.

Найбільш проблемною ділянкою цієї території є скельний обрив висотою від 25 до 40 м, в якому оголюються структурні елементи античної хори, а також знаходяться середньовічні печерні приміщення. Обрив сформовано вапняковими та мергельними породами, схильними до активної ерозії, що приводить до інтенсивного руйнування (обвалів та зсувів) скельного масиву. Під впливом ерозії в теперішній час обвалення загрожує одній з античних садиб, розташованій на кромці скелі, а також цілій низці погано збережених та сильно вивітрених печерних приміщень у її підніжжя. У зв'язку з цим, необхідно розробити комплексну програму укріплення скельного масиву та забезпечити безпеку відвідування печерних споруд.

На сьогодні у скельному масиві досліджено лише кілька печерних споруд. Більша частина печер потребує розчищення від обвального і намивного заповнення, консервації найбільш еродованих ділянок скельної поверхні, а також захисних заходів, які дозволили б запобігти подальшому вивітрюванню стін і просочуванню вологи через тріщини в склепіннях.

Поверхня прибережної тераси густо покрита уламками обваленої скельної породи. Тут простежуються сліди численних будов (ймовірно, середньовічного періоду), що поки залишаються недослідженими. Збереженню цих руїн загрожують скельні уламки, що обвалюються з обриву, а також коріння покриваючих їх дерев і чагарників. Враховуючи природну ландшафтну значимість рослинності, що росте в цьому місці, необхідно зробити розвідницькі розкопки з метою з'ясування обсягів стародавніх будов, що потребують розчищення від чагарників і дерев, після чого виконати локальну їхню санацію. В перспективі необхідно здійснити масштабні розкопки комплексу стародавніх будівель на даній території з подальшою консервацією і музеєфікацією.

Консервацію необхідно зробити також щодо вже розкопаних руїн храмового комплексу на плато мису, оскільки розчин, застосований при їхній первинній консервації, втратив свої захисні функції, і тепер кладки інтенсивно руйнуються.

Немаловажним фактором, що загрожує збереженню пам'яток на даній території, як і в попередніх випадках, є відсутність огородження по периметру і цілодобової охорони. Оскільки заповідна територія має привабливі рекреаційні особливості (мальовничий середземноморський ландшафт, терасований схил, густу рослинність, джерела прісної води, близькість до моря і наявність диких галькових пляжів), вона активно використовується місцевим населенням для організації короткочасного відпочинку (пікніки, наметові табори, та інше). Це приводить до надлишкового накопичення сміття, а місцями також до руйнування цінних археологічних об'єктів. Крім того, в межах ділянки ведуться невеликі нелегальні розкопки, що наносять збиток цілісності археологічного культурного шару. Дана проблема може бути вирішена шляхом жорсткого обмеження доступу на територію ділянки.

Ще одною проблемою даної заповідної ділянки є її відносна важка доступність. Спуск з краю скелі на територію можливий лише по декількох крутих, стихійно організованих туристичних стежках. Необхідно обладнувати упорядковані та безпечні пішохідні доріжки і сходи, які можна прокласти по трасах стародавніх комунікаційних проходів, частково зруйнованих під впливом природних стихій, але збережених на значному протязі. Крім того, повинно упорядити підходи до музеєфікованих археологічних об'єктів (печерних споруд у скелі і руїн наземних будівель на терасі), а також до прибережних пляжів. Самі пляжі можуть бути впорядковані й використовуватися з метою рекреації.

Оскільки на заповідній території на мисі Виноградний відсутні будь-які споруди для розміщення охорони, обслуговуючого персоналу і прийому відвідувачів, необхідно вирішити питання розміщення на кромці скелі невеликого візит-центру, для чого пропонується передати під управління Національним заповідником додаткову ділянку на верхівці гори в районі нині існуючого створного знака. В цьому місці є достатня незабудована територія, що з'єднує можливий прохід на заповідну ділянку з фіолентовським шосе. На цій самій ділянці розташовані руїни однієї з античних садиб хори, котра також має бути включена до заповідної території.

Заповідна територія на мисі Виноградному розташована по сусідству з дачним кооперативом, що займає верхівку скелі. Безпосередньо на пам'ятки заповідної території дачі не впливають, однак вони створюють додаткове навантаження на скельний масив, підсилюючи його ерозію. Тому сучасна забудова в межах буферної зони даної території повинна бути строго регламентована і мати жорсткі обмеження як характеру, так і параметрів нових споруджень, зведення яких повинне супроводжуватися протизсувними заходами.

4b. Фактори, що впливають на об'єкт:

Природні фактори:

Всі заповідні території Херсонеса Таврійського та його хори розташовані в зоні підвищеної сейсмічності, тут можливі рідкі землетруси потужністю до 8 балів (за шкалою Ріхтера). Припускається, що так звані «протитаранні пояси» кладок античних оборонних башт у садибах на хорі насправді були протисейсмічними заходами. Останній сильний землетрус (потужністю 6 балів) було зафіксовано в 1927 році (епіцентр – шельф Чорного моря поблизу ялтинського узбережжя Криму). В останні десятиліття фіксується спад сейсмічної активності розламів Чорноморського шельфу, однак, цей фактор залишається потенційною загрозою для пам'яток херсонеського городища та хори.

Фактор сейсмічної загрози повинен бути врахований при розробці всіх проектів консервації стародавніх руїн, а також при проведенні тренінгів відносно дій в умовах катастрофи для обслуговуючого персоналу Національного заповідника «Херсонес Таврійський» і місцевих служб з питань надзвичайних ситуацій.

В теперішній час комплексна програма забезпечення сейсмобезпеки для заповідних територій історико-культурного призначення в м. Севастополі відсутня. Розробка і впровадження відповідної програми передбачені планом управління пам'яткою (термін реалізації – 2012 р.).

Берегова ерозія. Кілька заповідних територій Херсонеса Таврійського та його хори мають границі суміжні з акваторією Чорного моря. На цих ділянках надзвичайно деструктивним фактором є морський прибій, що приводить до активного руйнування берегової крайки. З припущення дослідників, берегова смуга шириною понад 25 м була зруйнована або затоплена морем протягом останнього тисячоліття.

Найгостріше ця проблема виявляється на території херсонеського городища, північна крайка якого стрімко розмивається морським прибоєм: за останні 100 років у результаті берегової ерозії тут піддалися частковому руйнуванню залишки декількох важливих будівель, в тому числі «Уваровської базиліки», «шестистовпного храму», та ін. Меншою мірою вплив цього фактора приводить до деструкції берегових меж заповідних ділянок, що прилягають до чорноморських бухт (Карантинної бухти на херсонеському городищі та Козачої бухти на так званому «Страбоновому Херсонесі»).

Необхідно здійснити комплекс берегоукріплювальних робіт і спорудити протихвильові структури уздовж усіх берегових крайок заповідних територій, а також розробити (разом з міськими інстанціями) перспективну довгострокову програму берегоукріплення всієї прибережної зони Гераклейсько-

го півострова, щоб уникнути руйнування ще недосліджених археологічних структур херсонеської хори.

В теперішній час розроблено проект берегоукріплювальних робіт крайки городища Херсонеса Таврійського терміном реалізації в 2 роки. Проект поки не реалізований через відсутність необхідного цільового державного фінансування (вартість реалізації проекту – близько $ 5 млн.).

Зсувна ерозія. Заповідна територія на мисі Виноградний розташована в зоні активної зсувної ерозії, яка протягом багатьох століть привела до руйнування цілої низки печерних споруд, що розташовувалися у фасаді скельної кручі. Причиною цих зсувів і обвалень є сукупна діяльність атмосферних опадів, ґрунтових вод, добових і сезонних перепадів температури повітря, впливу сильних вітрів, що приводять до поступового сколювання значних масивів скельної породи і їх сповзанню убік моря. При цьому під загрозою руйнування знаходяться не тільки об'єкти, розташовані в скелі, але також руїни стародавніх будівель, що збереглися уздовж верхньої крайки скельної кручі, а також на терасі біля її підніжжя.

Для нейтралізації цього фактора необхідно розробити й реалізувати комплексний проекту із загального відведення ґрунтових вод і поверхневого стоку в районі заповідної території, спорудження підпірних стін уздовж основи скельного масиву, а також локального закріплення найбільш обвалонебезпечних ділянок скелі.

На сьогодні досвід проведення робіт такого масштабу в Україні відсутній, тому важливо залучити іноземних фахівців. Розробка й реалізація цього проекту потребує досить тривалого часу та значних фінансових витрат, порівняних з вартістю берегоукріплювальних робіт. Відсутність цільового фінансування може суттєво продовжити можливі терміни реалізації. З метою збереження вже досліджених стародавніх споруд пропонується на першому етапі (в 2012–2013 рр.) здійснити першочергові роботи з укріплення цих пам'яток і прилягаючих до них ділянок скелі, а також організувати відведення поверхневих стоків на крайці скельної кручі.

У перспективі необхідна реалізація на місцевому рівні проекту по укріпленню крайки західної кручі Гераклейского півострова у всіх місцях, де зсуви та обвали загрожують пам'яткам херсонеської хори. Ці роботи повинні знайти відображення в генеральному плані розвитку м. Севастополя, оскільки зсувна ерозія загрожує не тільки стародавнім руїнам, але й сучасній забудові в районі мису Фіолент.

Підвищення рівня моря. Згадуване підвищення рівня моря за останнє тисячоліття, відзначене фахівцями, спричинило затоплення значних площ стародавньої хори уздовж північного краю Гераклейского півострова. Зокрема, відомо, що під водою опинилася лінія портових укріплень херсонеського городища (у Карантинній бухті), східний край укріпленого поселення на пе-

решийку Маячного півострова (в Козачій бухті), низка античних садиб з прилягаючими межовими стінами на Маячному півострові, мисах Монгонарі та Піщаному, в Стрєлецькій і Круглій бухтах. З іншого боку, підвищення рівня моря спричинило підтоплення деяких прибережних ділянок городища та хори. Зокрема на території городища обводнені підставки залишків стін портового району й цитаделі, а на заповідній території на перешийку Маячного півострова – руїни середньовічного монастиря на острові в Козачій бухті. Замочування фундаментів стародавніх кладок негативно позначається на збереженості цих структур, оскільки через шви у кладках здійснюється підсмоктування вологи до верхніх частин стін, що приводить до їхньої швидкої деструкції.

Комплексною програмою консерваційно-реставраційних робіт на городищі Херсонеса Таврійського серед протиаварійних і першочергових заходів передбачена гідроізоляція підставок куртин південно-східної оборонної лінії (на сьогодні розробляється відповідний проект, термін виконання – 2011–2012 рр.). Надалі необхідно аналогічні роботи провести на всіх пам'ятках цитаделі й портового району, а також здійснити дослідження стану стародавніх фундаментів на острові в Козачій бухті. Ці роботи не є дорогими та можуть бути співвіднесені з плановими витратами Національного заповідника на реставрацію (в терміни 2012–2013 рр.).

У більш віддаленій перспективі необхідно здійснити комплекс робіт з осушення підтоплених ділянок суші на території городища та хори Херсонеса Таврійського, а також вивчення стану стародавніх руїн, затоплених морем, і вжити заходів щодо їх збереження. Розробка та реалізація цього, вочевидь, дорогого проекту потребує цільового державного фінансування.

Кореневі системи дерев та чагарників. Досить відчутним руйнівним фактором для стародавніх залишків Херсонеса та його хори є ушкодження античних і середньовічних кам'яних кладок кореневими системами дерев і чагарників. Ця проблема актуальна як для території городища, так і для заповідних ділянок гераклейської хори.

На території городища проростання дерев і чагарників крізь стародавні кладки найбільш активне в північному районі, в кварталах між «базилікою в базиліці» і «базилікою 1935 року», а також на території цитаделі, у її південно-західній частині. Ця проблема вимагає вирішення шляхом обов'язкового і якнайшвидшого видалення рослинності, однак слід зазначити, що чагарники, покриваючі руїни вказаних ділянок городища, мають розвинену складну кореневу систему, а тому їх механічне видалення може спричинити додаткову деструкцію стародавніх кладок. У зв'язку з цим слід провести спеціальне дослідження із залученням фахівців-ботаніків для розробки найбільш оптимальної методики боротьби з цією рослинністю.

Крім того, в центральній частині городища розташована невелика паркова зона, основу її становлять посадки садових і декоративних дерев, здійс-

нені монастирською братією ще на початку XX ст. Хоча ці насадження також зроблені поверх стародавніх кладок, вони були виконані в товщі додаткового насипу, а їх кореневі системи мають переважно горизонтальне залягання, котрі не зачіпають залишків античних і середньовічних будов, що прекрасно видно на прикладі розкритих приміщень «монетного двору». На даній території паркова зона може бути тимчасово збережена, принаймні, до майбутніх археологічних розкопок.

Аналогічна ситуація спостерігається також на заповідних ділянках херсонеської хори. Окремі дерева й чагарники, що руйнують кладки стародавніх садиб і сільськогосподарських структур на ділянках в балках Юхариній, Бермана, на перешийку Маячного півострова, повинні бути видалені в найближчий час (в 2012–2013 рр.). Питання про видалення масивів чагарників і деревних посадок на великих площах (на східнім схилі балки Юхариної, в руслі балки Бермана, на острові в Козачій бухті, на прибережній терасі мису Виноградного тощо) можна вирішити тільки після додаткових досліджень із залученням фахівців-ботаніків.

Степові пожежі. Проблема степових пожеж, що виникають досить регулярно на заповідних ділянках херсонеського городища та хори, також пов’язана з рослинним покровом, а саме – з травами, що покривають більшу частину недослідженої площі.

Ця проблема має винятково сезонний характер, оскільки займання трави відбувається в найбільш посушливий період року – з липня по вересень. Крім того, цей фактор має не тільки природний характер, але також залежить від діяльності людини: причинами пожеж, як правило, стають стихійні розведення багать, необережне паління або навіть навмисні підпали.

Шкода, яку стародавнім структурам завдають степові пожежі, мінімальна, однак вона суттєва відносно ландшафтних утворень, тому вимагає певної програми протипожежних дій. У першу чергу, до заходів, що попереджають степові пожежі на заповідних територіях, слід віднести припинення стихійного доступу на території цих ділянок (встановлення огорожі по периметру і постів цілодобової охорони).

Однак як показує досвід Національного заповідника, в межах городища, територія якого огороджена та охороняється, степові пожежі виникають досить регулярно на віддалених від входу ділянках (найчастіше в західній частині городища). Тому впровадження охорони повинне передбачати достатню кількість персоналу для контролю не тільки за периметром, але й за внутрішніми територіями.

Пропонується збільшити кількість охоронців і доглядачів із закріпленням за кожним з постів спостереження локальної ділянки тої чи іншої заповідної території (не більш 10 га на пост), а також впровадити системи відеомоніторингу, що також необхідно для розв’язання інших проблем пам’ятки (порушення режиму відвідування, вандалізм, нелегальні розкопки).

Слід зазначити, що викошування трави на великих недосліджених площах є малоефективним, а головне приводить до спотворення пейзажних особливостей існуючого ландшафту, якщо тільки воно не носить суцільний характер. Однак видалення трав, що проростають у межах уже досліджених і законсервованих ділянок пам'яток, повинне здійснюватися обов'язково (воно, як правило, здійснюється на території городища): займання трав в обмеженому просторі руїн приводить до перепалення кам'яних кладок.

У зв'язку з тим, що викошування й прополка трави є досить трудомісткими процесами, дана проблема може бути вирішена іншим способом, а саме – організацією різноманітних підсипань, що не містять гумусу та перешкоджають проростанню трави. Цей спосіб треба в перспективі зробити пріоритетним, оскільки він узгоджується з принципами комплексної програми презентації та музеєфікації археологічних об'єктів Херсонеса, передбаченої планом управління, що додається.

Антропогенні фактори.

Сучасна забудова та міські комунікації. Заповідні території Херсонеса Таврійського та його хори розташовані в межах міста Севастополя, а тому знаходяться в оточенні сучасної забудови (достатньо щільна міська забудова навколо херсонеського городища, більш розріджена дачна – навколо заповідних ділянок хори). Безпосередньо на заповідних територіях сучасна забудова відсутня, за винятком окремих будинків у межах городища. Однак міська та дачна забудови мають серйозну загрозу для тих ділянок хори, які поки позбавлені заповідного статусу: на деяких територіях зі збереженим стародавнім розпланування існуючі плани розвитку міста передбачають будівництво житлових кварталів різної щільності забудови (на Маячному півострові, на мисах Монгонарі та Піщаному, в балках Стрєлецькій та Бермана). Щоб уникнути масової забудови таких ділянок необхідно за короткий термін (до 2012 р.) розробити й затвердити науково-проектну документацію, що встановлює заповідний статус для цих територій.

Слід зазначити, що сучасна забудова в найближчому оточенні заповідних територій до 2011 р. проводилася без врахування ландшафтної цінності пам'яток херсонеської хори, тому в деяких випадках (на Дівочій гірці біля городища та на Маячному півострові) були споруджені окремі дисонуючі за параметрами будови. На сьогодні запроваджені нові юридичні обмеження для забудови в межах буферних зон цих ділянок, а самі буферні зони включають максимально великі території, що перевищують розміри самих ділянок у 4–8 разів (для ділянки на висоті Безіменній – в 35 разів).

Крім буферних зон, у межах Гераклейського півострова визначені додаткові зони з обмеження сучасної забудови різних мір строгості, покликані максимально зберегти характер стародавнього розпланування всього півострова. У перспективі, після виділення та юридичного проголошення нових за-

повідних територій, можна буде обґрунтувати надання всій площі Гераклейського півострова статусу буферної зони з жорсткими обмеженнями стосовно нового будівництва.

Можна припустити, що така розробка буде зустрічати опір з боку місцевої міської влади, зацікавленої в розвитку капітального будівництва, тому вже в 2011 р. необхідно розгорнути роз'яснювальну роботу серед уповноважених осіб влади та місцевих жителів поряд з супутньою розробкою проектів, які могли б компенсувати місту вимушені втрати площ для нової забудови.

Слід також зазначити, що в межах херсонеського городища знаходяться кілька дисонуючих будівель Національного заповідника, чоловічого монастиря, яхт-клубу та приватного володіння, які в перспективі мають бути винесеними за межі заповідної території. Відповідні документи з пропозиціями було розроблено в 2011 р., затверджено Міністерством культури України та передано на розгляд місцевої влади. Передбачається, що будь-яка діяльність, не пов'язана зі збереженням і експонуванням пам'яток, повинна здійснюватися на території буферної зони херсонеського городища, зокрема на двох ділянках, прилягаючих до входів на територію заповідної ділянки.

Залишається додати, що через деякі заповідні території тепер прокладені траси міських комунікацій: шосейна дорога на ділянці перешийка Маячного півострова, лінії електропередач на ділянках в балках Юхариній та Бермана, лінія водопроводу на ділянці в балці Бермана. В перспективі необхідно вирішити питання винесення цих комунікацій за межі заповідних ділянок, оскільки вони дисонують з навколишнім ландшафтом, а у випадку водопроводу потенційно загрожують збереженню стародавніх структур. У випадку шосейної дороги, що порушує цілісність заповідної території на перешийку Маячного півострова, пропонується спорудити невисоку огороджену естакаду, щоб ізолювати рух транспорту від заповідної ділянки.

Господарська діяльність. На заповідних територіях городища та хори Херсонеса Таврійського безпосередня господарська діяльність не ведеться. Деякі з ділянок стихійно використовуються місцевим населенням для випасу худоби, що завдає певної шкоди залишкам стародавніх споруд на ділянках в балках Юхариній, Бермана, на висоті Безіменній. Ця проблема може бути вирішена шляхом спорудження огорожі по периметру заповідних територій та здійснення цілодобової охорони на кожній з них.

В той же час, активна сільськогосподарська діяльність ведеться на інших ділянках Гераклейского півострова, що зберегли дотепер стародавнє розпланування: випас худоби, сільськогосподарська обробка земель, штучні лісопосадки . Ця діяльність, особливо у випадку з глибокою оранкою, приводить до безповоротної втрати цінних археологічних пам'яток. Вирішення цієї проблеми передбачене в затверджених режимах використання різноманітних зон охорони пам'яток (в тому числі їх буферних зон), що забороняють на ряді

територій ведення глибокої плантажної оранки, здійснення інших земельних робіт, та інше. Повна заборона на сільськогосподарську діяльність введена для територій, що мають заповідний статус. У цей час готується науково-проектна документація з виявлення та затвердження меж всіх заповідних територій хори на Гераклейському півострові.

Крім того, деякі заповідні території херсонеської хори в теперішній час використовуються різними промисловими та будівельними організаціями для нелегального складування відходів виробництва (ділянки в балках Юхариній і Стрєлецькій, на перешийку Мачного півострова, на висоті Безіменній). Дана проблема може бути вирішена шляхом спорудження огорожі по периметру заповідних територій і впровадження цілодобової охорони на кожній з них.

Відвідування пам'яток. В теперішній час регулярне відвідування об'єктів Херсонеса Таврійського та його хори організоване тільки для території городища.

У більшості випадків відвідування забезпечується організованими туристичними групами або індивідуальними відвідувачами (більш 350 тисяч відвідувачів на рік). Значну долю відвідувачів також складають паломники (близько 50 тисяч відвідувачів у рік). Стільки ж відвідувачів – мешканці м. Севастополя, для яких створені пільгові умови відвідування. Ще близько 50 тисяч відвідувачів потрапляють на територію городища в період вільного доступу (в ранковий та вечірній час), використовують територію городища в рекреаційних цілях; є також члени й гості яхт-клубу, парафіяни храму св. Володимира, театральні глядачі, учасники археологічних експедицій. Загалом близько 500 тисяч людей у рік.

Найбільш відвідуваною територією в межах городища є центральна та північна його частини, що зазнають крайні навантаження, які не мають руйнівних наслідків. Враховуючи, що найбільш відвідувані ділянки складають лише 1/3 експозиційної території, слід припустити, що нині крайня пропускна можливість може складати більш 1 млн. відвідувачів у рік. Абсолютна більшість відвідувачів (близько 80 %) припадає на літні місяці (червень – серпень).

У перспективі можливо збільшити кількість відвідувачів до 1,5 млн. чоловік за рахунок обладнання додаткових входів на територію заповідної ділянки, прокладання альтернативних екскурсійних маршрутів і впровадження менеджмент-моделі, що рівномірно розподіляє відвідування городища не тільки в літній (курортний) сезон, але й в міжсезоння. Детальна аналітика та шляхи вирішення проблеми збільшення кількості відвідувачів запропонована у відповідному розділі плану управління.

Слід зазначити, що пов'язані з відвідувачами фактори негативного впливу на збереженість пам'яток (ходіння по кладках стародавніх будов, проведення пікніків, засмічення території) можуть бути зведені до мінімуму в результаті вже згадуваного встановлення додаткових постів охорони, збі-

льшення штату охоронців і доглядачів, нарешті, впровадження системи відеомоніторингу території пам'ятки. Також необхідно вдосконалити систему туристичної інфраструктури, особливо – місць суспільного користування та засобів утилізації відходів, що дозволить уникнути стихійного засмічення заповідної території.

На заповідних ділянках хори на сьогодні організоване туристичне відвідування практично відсутнє внаслідок непоінформованості широкої громадськості про цінність цих ділянок, а також їх непристосованості для прийому екскурсантів. Планом управління передбачене створення на заповідних територіях хори археологічного парку, концепція якого була розроблена співробітниками Національного заповідника спільно з фахівцями Інституту класичної археології Техаського університету в Остіні. Реалізація проектних пропозицій по створенню археологічного парку передбачає не тільки обгородження та охорону заповідних ділянок, але й створення відповідної інфраструктури – візит-центрів, пішохідних доріжок, під'їзних доріг, та інше.

За попередніми оцінками, охорона та музеєфікація пам'яток хори, мінімальний благоустрій заповідних територій і відповідна поінформованість громадськості можуть забезпечити відвідуваність кожної з ділянок в межах 100 тисяч осіб на рік вже в найближчі роки (розрахунки зроблено для ділянок в балці Юхариній і на висоті Безіменній). Першочергові роботи в цьому напрямку передбачені планом управління на 2012–2015 рр. в рамках підготовки Херсонеса Таврійського та його хори до номінації до Списку всесвітньої спадщини. Первинне фінансування проекту створення археологічного парку передбачається здійснити за рахунок цільових коштів державного бюджету і грантів з боку зарубіжних партнерів Національного заповідника. Надалі, при належному менеджменті, організація та розвиток археологічного парку можуть відбуватися за рахунок інвестиційних капіталовкладень.

Ряд заповідних територій херсонеської хори на сьогодні використовуються місцевими жителями як місця неорганізованого відпочинку (балка Бермана, висота Безіменна, мис Виноградний). Реалізація проекту археологічного парку повинна передбачати часткове збереження рекреаційної функції цих ділянок, при цьому стихійна діяльність відвідувачів, що найчастіше завдає шкоду стародавнім руїнам і ландшафту, повинна бути реорганізована відповідно до регламенту, встановленого Національним заповідником. Як і в попередніх випадках, це вимагає якнайшвидшого спорудження огорожі по периметру заповідних територій і установи цілодобової охорони на кожній ділянці.

Вандалізм та нелегальні розкопки. Надзвичайно небезпечним фактором, що загрожує цілісності стародавніх структур херсонеського городища та його хори в теперішній час, є прояви вандалізму, а також здійснення нелегальних розкопок в межах заповідних територій. Зафіксовані в останні роки акти вандалізму у відношенні стародавніх руїн немасштабні й носять епізодич-

ний характер, однак вони зафіксовані на території городища, що свідчить про неефективність діючої системи охорони.

Як уже зауважувалося, у зв'язку з цим необхідно розробити комплекс відповідних заходів, що включає збільшення кількості охоронців і доглядачів із закріпленням за кожним з постів спостереження локальної ділянки тої чи іншої заповідної території, впровадження відеомоніторингу, та інше.

Для заповідних територій хори в першу чергу слід зробити огородження ділянок і встановити пости цілодобової охорони. Це тим більш важливо, що саме ділянки хори найбільш піддаються нелегальним розкопкам, що наносять непоправну втрату цілісності археологічних нашарувань.

У зв'язку з проблемою вандалізму та нелегальних розкопок необхідно також продовжити роботу з удосконалювання державного законодавства в сфері охорони археологічної спадщини. При цьому треба не тільки посилити юридичну відповідальність за проведення нелегальних розкопок, але також розробити відповідні норми, що забороняють збут і колекціонування археологічних цінностей. Відповідні поправки до законодавчих актів розробляються Міністерством культури України та повинні вступити в дію до 2013 р. Це дозволить ефективно боротися з нелегальними розкопками не тільки в межах заповідних територій, але й на всіх інших ділянках херсонеської хори зі збереженими стародавніми структурами.

Амортизація законсервованих археологічних об'єктів.

До важливих проблем, пов'язаних зі збереженістю вже розкопаних і законсервованих археологічних об'єктів херсонеського городища та його хори, належить амортизація стародавніх структур, що проходить під впливом різних факторів природного й антропогенного характеру. Розкриті розкопками стародавні кладки знаходяться під впливом природних стихій, а також певним пресингом з боку відвідувачів.

Виконані на цих об'єктах консерваційні роботи здійснювалися в різні періоди за різними, іноді не цілком виправданими методиками. Навіть у випадках проведення сучасної якісної консервації відбувається поступова деформація консервуючих розчинів, що веде за собою поступове руйнування стародавніх кладок. Такі деструкції було виявлено на багатьох об'єктах Національного заповідника протягом підготовки комплексних програм консервації та відмічені в них як ділянки, що вимагають першочергової реконсервації. Крім того, відзначено необхідність запровадити єдину систему моніторингу стану законсервованих залишків як на території херсонеського городища, так і в межах заповідних ділянок хори.

З 2003 року в Національному заповіднику розробляється система GIS-моніторинга, що враховує різні фактори стану об'єктів херсонеського городища, в тому числі стан консервації стародавніх кладок. На жаль, ця система ще не дістала практичного застосування через відсутність цільового фінансу-

вання. Планом управління передбачено впровадження такого моніторингу як окремого напрямку діяльності Національного заповідника з відповідним фінансуванням: з 2012 року – на об'єктах городища, з 2014 року – на заповідних ділянках хори.

Також слід зазначити, що на деяких розкопаних стародавніх руїнах городища та хори (пам'ятки цитаделі та портового району Херсонеса, окремі садиби на ділянках хори в балках Юхариній і Бермана, на перешийку Маячного півострова) протягом досліджень не було зроблено консервацію. У вищевказаних комплексних програмах консервації пам'яток заповідника роботи із закріплення кладок у старих розкопках віднесені до протиаварійних і першочергових. При цьому слід зазначити, що відповідно чинним законодавчим нормам забезпечення консервації досліджених стародавніх залишків входить до зобов'язань керівника археологічних розкопок.

5. ОХОРОНА ТА УПРАВЛІННЯ ТЕРИТОРІЄЮ

5a. Власник об'єкта:

Заповідні території городища та хори Херсонеса Таврійського знаходяться в державній власності.

Повноважним органом, в правлінні якого знаходяться ці ділянки, є Міністерство культури України, з доручення якого керування забезпечує Національний заповідник «Херсонес Таврійський».

5b. Охоронний статус об'єкта:

Заповідні ділянки городища та хори Херсонеса Таврійського мають вищий ступінь юридичної захищеності як заповідні території, а їх землі віднесені до земель історико-культурного призначення.

Статус історико-культурних заповідників і заповідних територій визначається нормами статей 33, 33-1, 33-2, 33-3 Закону України «Про охорону культурної спадщини» (в редакції закону № 2518-VI від 9 вересня 2010 р.), згідно з якими «У межах історико-культурного заповідника та історико-культурної заповідної території забороняється діяльність, що негативно впливає або може негативно вплинути на стан збереження об'єктів культурної спадщини, режим їх охорони та використання» (п. 4 ст. 33 Закону України «Про охорону культурної спадщини»). При цьому дотримання статусу історико-культурних заповідників і заповідних територій пунктом 3 статті 33-2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» покладене на адміністрацію історико-культурних заповідників і заповідних територій.

Заповідні території Херсонеса Таврійського та його хори передані в постійне користування Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» відповідними юридичними актами:

- територія Херсонеського городища – розпорядженням Севастопольської міської адміністрації № 55-р від 13 січня 1999 р.;
- територія хори в балці Юхариній – рішеннями Севастопольської міської ради № 475 від 5 липня 2006 р. і № 10804 від 13 липня 2010 р.;
- територія хори в балці Бермана – рішенням Севастопольської міської ради № 4126 від 8 квітня 2008 р.;
- територія хори на висоті Безіменній – розпорядженням Севастопольської міської адміністрації № 55-р від 13 січня 1999 р.;
- територія хори в балці Стрєлецькій – рішенням Севастопольської міської ради № 4127 від 8 квітня 2008 р.;
- територія хори на перешийку Маячного півострова – рішенням Севастопольської міської ради № 7982 від 8 вересня 2009 р.;

- територія хори на мисі Виноградний – рішенням Севастопольської міської ради № 4802 від 8 липня 2008 р.

Крім того, наказом Міністерства культури і туризму України № 220/0/16-11 від 06/04/2011 р. затверджено наступні режими використання територій пам'яток (заповідних територій) Національного заповідника «Херсонес Таврійський»: «У межах території пам'ятки діє режим, що передбачає заборону будь-яких будівельних робіт, не пов'язаних з дослідженням, збереженням і використанням пам'яток заповідника. На вказаних земельних ділянках дозволяється проведення археологічних (та інших пам'яткоохоронних) досліджень, реставраційно-консерваційних заходів, музеєфікації пам'яток, роботи з благоустрою території й інші інженерні роботи, спрямовані на збереження пам'яток. Допускається (за окремо затвердженими проектами) реконструкція існуючих будівель, які визначаються як фонова забудова, і будівництво окремих споруджень, призначених для експонування пам'яток і функціонування служб заповідника (припустима висота забудови – 8 м). Будь-які земельні й будівельні роботи на вказаних територіях можливі лише після проведення повного археологічного дослідження запроектованих ділянок». Крім того, для території городища цим наказом особливо визначається наступний режим: «Розрізнені будівлі яхт-клубу на березі Карантинної бухти, приватної забудови на території 12-ї берегової батареї, археологічних експедицій (за межами археологічної бази заповідника), колишнього монастирського готелю слід вважати дисонуючими, тобто такими, які в перспективі підлягають зносу».

5c. Засоби здійснення заходів з охорони об'єкта:

В межах заповідних територій Херсонеса Таврійського та його хори вказані в пункті 5b режими використання виконуються повністю. Режимна вимога з приводу зносу дисонуючих будов на території городища може бути виконана тільки після рішення міської влади про надання альтернативних ділянок для розміщення об'єктів, що виносяться з території заповідника (на сьогодні відповідні пропозиції знаходяться на розгляді в Севастопольській міській раді).

5d. Діючі плани, що відносяться до муніципального утворення і регіону, в котрих розташований об'єкт, що номінується:

Перспективи розвитку міста Севастополя і пов'язані питання охорони культурної спадщини та природного середовища, плани розвитку місцевого регіонального туризму відображено в «Генеральному плані розвитку м. Сева-

стополя до 2025 р.», затвердженому рішенням Севастопольської міської ради № 4114 від 13.12.2005 р. (План 22).

В цьому документі питання охорони культурної та природної спадщини на території м. Севастополя відображено у відповідному розділі і на схемі історико-архітектурного опорного плану міста з позначеними на ньому територіями і зонами охорони пам'яток культурної спадщини, в тому числі заповідних ділянок Херсонеса Таврійського та його хори (План 23).

Корегування передбачених цими документами меж і режимів використання територій пам'яток Національного заповідника «Херсонес Таврійський» та їх охоронних зон виконане проектом «Плану організації території Національного заповідника «Херсонес Таврійський»: межі та режими використання пам'ятки археології національного значення «Стародавнє місто Херсонес Таврійський», затвердженого наказом Міністерства культури і туризму України № 220/0/16-11 від 6 квітня 2011 р. (План 24).

5e. Менеджмент-план або інший документ з управління об'єктом:

На сьогодні управління заповідними територіями херсонеського городища та хори здійснюється на підставі наступних документів:

- Положення про Національний заповідник «Херсонес Таврійський», затвердженого Міністерством культури і туризму України 7.12.1994 р.
- Статуту Національного заповідника «Херсонес Таврійський», затвердженого наказом Міністерства культури і туризму України № 917/0/16-08 від 18.08.2008 р.
- Розділами Плану організації території Національного заповідника «Херсонес Таврійський»: схемою функціонального зонування території заповідника, організації під'їзних шляхів і туристичних маршрутів, комплексними програмами археологічних досліджень і консерваційно-реставраційних робіт на пам'ятках заповідника, затверджених наказами Міністерства культури і туризму України № 90/0/16-10 від 26 лютого 2010 р., № 220/0/16-11 від 6 квітня 2011 р.

5f. Джерела і розмір фінансування:

Джерелами фінансування Національного заповідника «Херсонес Таврійський» є загальний фонд бюджету і спеціальний фонд. При цьому, загальний фонд бюджету формується за рахунок коштів державного бюджету України, а кошти спеціального фонду складаються з наступних надходжень:

– надходження від проведення екскурсій, вхідної плати на територію Заповідника, квитків на огляд експозицій і художніх виставок;

– надходження за фото-, відео-, теле-, кінозйомку на території Заповідника;

– надходження від орендної плати за користування державним майном;

– надходження від проведення культурно-освітніх заходів за договорами з державними, приватними і громадськими підприємствами, організаціями, закладами, окремими громадянами;

– надходження від реалізації сувенірів і іншої творчої продукції;

– надходження від інших платних послуг.

Використання коштів загального й спеціального фондів бюджету здійснюється відповідно до паспортів бюджетної програми, затверджених Міністерством культури й туризму України та Міністерством фінансів України, а саме: 1802030 «Збереження історико-культурної спадщини в заповідниках», 1802040 «Заходи щодо охорони культурної спадщини, паспортизація, інвентаризація та реставрація культурної спадщини».

Кошти використовуються відповідно кошторисами загального та спеціального фондів, затверджених Міністерством культури України, за кодами економічної класифікації витрат, а саме:

– оплата праці працівників;

– нарахування на заробітну плату;

– придбання предметів постачання та матеріалів, оплата послуг зв'язку, оплата транспортних послуг і утримування транспортних засобів, поточний ремонт обладнання, інвентарю та будинків, технічне обслуговування обладнання, оплата інших послуг та інші витрати;

– оплата комунальних послуг і енергоносіїв;

– придбання обладнання (в т. ч.: комп'ютерної та розмножувальної техніки), предметів довгострокового користування;

– капітальний ремонт будинків і споруд;

– реконструкція об'єктів;

– реставрація пам'яток культури, історії та архітектури;

– паспортизація пам'яток культурної спадщини;

– детальна розробка розділів генерального плану розвитку Заповідника.

Спонсорська допомога Заповіднику здійснюється Благодійним фондом «Підтримка Херсонеса» відповідно до Договору про співробітництво між Заповідником і Інститутом класичної археології Техаського університету в м.

Остіні (США) за підтримки Інституту Гуманітарних досліджень Паккарда, а також Фондом А. Г. Левентіса згідно Меморандуму між Заповідником і Фондом А. Г. Левентіса від 26.04.2010 р. Благодійний фонд «Підтримка Херсонеса» надає благодійну допомогу у вигляді оплати за роботи по капітальному ремонту будинку (Лабораторія Паккарда), оплати за придбання комп'ютерної техніки, матеріалів, канцтоварів. Кошти від благодійного фонду «Підтримка Херсонеса» на рахунок заповідника не надходять. Фонд А. Г. Левентіса перераховує кошти на рахунок Заповідника для проведення робіт з капітального ремонту будинку та створення нової експозиції античного відділу.

Основні результати фінансово-господарчої діяльності заповідника відображені в таблиці 1.

В таблиці 2 наведена структура витрат заповідника в 2006–2010 рр.

тис. грн.

№ п/п	Показники	2006	2007	2008	2009	2010	**Разом**
	1. Загальний фонд бюджету						
1	**надійшло асигнувань**	**4404,6**	**4663,4**	**6369,5**	**7503,2**	**8562,8**	**31503,5**
	В т. ч.: - утримання заповідника	345,3	355,4	139,4	-	-	**840,1**
	- охорона заповідника	318,5	378,1	383,9	25,3	472,4	**1578,2**
	- реставрація пам'яток	920,0	403,7	890,8	-	-	**2214,5**
	- паспортизація пам'яток	-	-	175,0	79,0	200,0	**454,0**
	- детальна розробка розділів генерального плану розвитку заповідника	-	-	-	331,8	-	**331,8**
	- капітальний ремонт	-	154,5	-	-	-	**154,5**
	2. Спеціальний фонд						
1	**доходи**	**2745,9**	**3328,0**	**4749,5**	**6400,3**	**7027,2**	**24250,9**
2	**витрати**	**2134,7**	**1742,9**	**5898,5**	**4935,5**	**6654,5**	**21366,1**
	В т.ч.: - утримання заповідника, поточний ремонт	465,5	278,2	692,8	264,7	1011,5	**2712,7**
	- охорона заповідника	71,0	87,8	98,1	511,7	184,5	**953,1**
	- реставрація пам'яток	125,0	-	1916,9	377,8	811,7	**3231,4**
	- капітальний ремонт	250,0	-	240,0	-	970,0	**1460,0**
	- благоустрій	102,0	79,3	955,0	1158,0	-	**2294,3**
	- отримання держ. актів на земельні ділянки	-	458,0	-	-	193,0	**651,0**
	- проект-дизайн експозиції античної історії	-	-	-	-	198,0	**198,0**
	- сплата податку ПДВ та інші обов'язкові платежі	458,5	574,8	791,7	1067,1	1668,1	**4560,2**
	- навчання фахівців	-	8,2	1,7	-	8,2	**18,1**

3	Прийнято відвідувачів (тис. ос.)	304,1	320,7	338,2	305,5	335,5	**1604,0**
4	Проведено екскурсій (одиниць)	2935	3510	3649	3198	3499	**16791**
5	Організовано виставок	21	48	32	34	35	**170**
6	Прочитано лекцій	165	165	167	167	167	**831**

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ ДЕЯКИХ ВИТРАТ
за 2006–2010 рр.

	Види витрат	**загальний фонд**	**спеціальний фонд**
1.	Реставрація пам'яток	2214,5	3231,4
2.	Капітальний ремонт будівель	154,5	1460,0
3.	Благоустрій території	-	2294,3
4.	Охорона заповідника	1578,2	953,1
5.	Утримання заповідника і поточний ремонт	840,1	2712,7
	Разом:	**4787,3**	**10651,5**

5g. Джерела кваліфікованих навчаючих кадрів і навчання технологіям охорони і управління:

В штаті Національного заповідника «Херсонес Таврійський» працюють кваліфіковані кадри різних спеціальностей, пов'язаних з вивченням, охороною і використанням об'єктів археологічної спадщини, в тому числі:

наукові співробітники, діяльність яких пов'язана з археологічними дослідженнями;

наукові співробітники – працівники архіву, зберігачі колекцій;

реставратори;

експозиціонери;

менеджери.

Серед них вісім фахівців, що мають вчені ступені кандидатів історичних наук (PhD), і п'ять співробітників, що мають звання «Заслужений працівник культури України».

Підготовка кваліфікованих кадрів Національного заповідника «Херсонес Таврійський» проводиться відповідно до загальнодержавної програми збереження і використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 рр. (затверджена законом України від 20 квітня 2004 р. № 1692-IV).

Професійні кадри для роботи в заповіднику навчаються і проходять підвищення кваліфікації в наступних навчальних закладах:

Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського,

Чорноморська філія Московського державного університету,

Кримський гуманітарний університет.

Підвищення кваліфікації співробітників здійснюється за наступними програмами:

Міжнародний проект з розвитку музейних мереж «MATRA»;

Міжнародне стажування з консервації археологічних предметів;

Міжнародна післядипломна літня школа «Несвіжська академія»;

Міжнародний семінар «Стандарти і методи інтерпретації пам'яток культурної спадщини»;

Стипендіальна програма Міністра культури Республіки Польща «Gaude Polonia».

Крім того, заповідник отримує регулярну консультативну і науково-методичну допомогу від профільних організацій у сфері охорони культурної спадщини:

Інституту археології Національної Академії наук України і його Кримської філії,

Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України,

Кримського відділення Інституту сходознавства Національної Академії наук України,

Корпорації «Укрпроектреставрація»,

Державного науково-виробничого реставраційного центру «Конрест»,

Національного науково-дослідного реставраційного центру України,

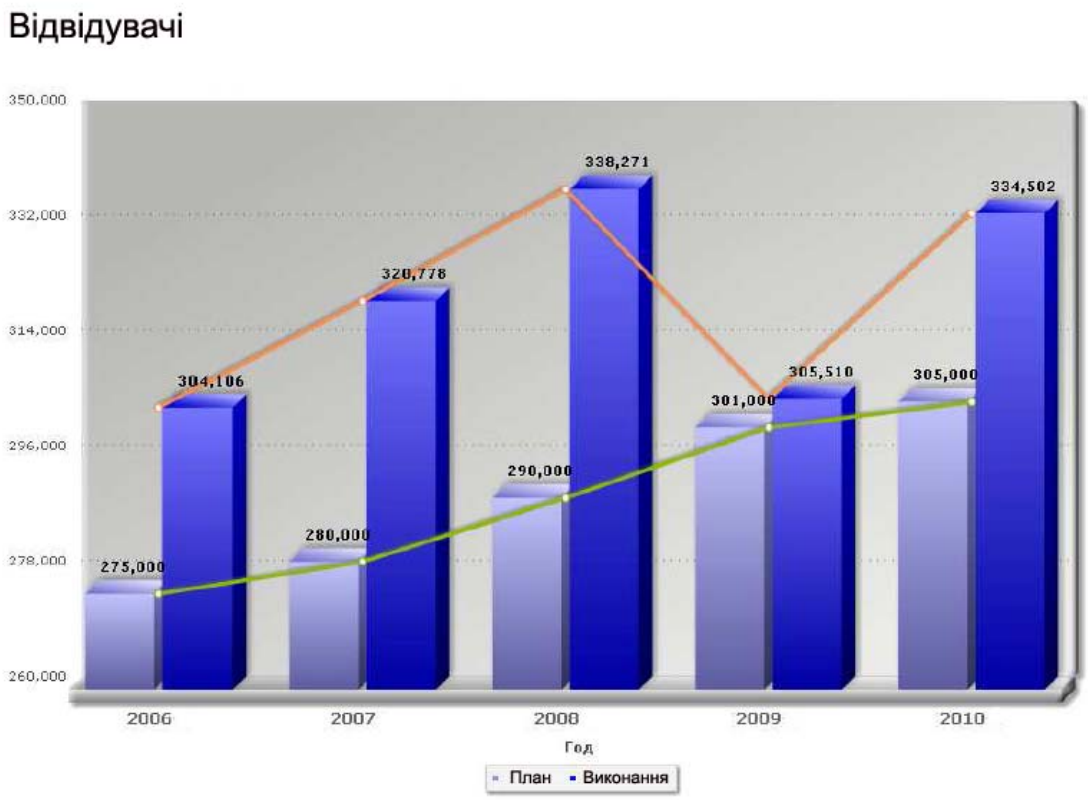
Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури.

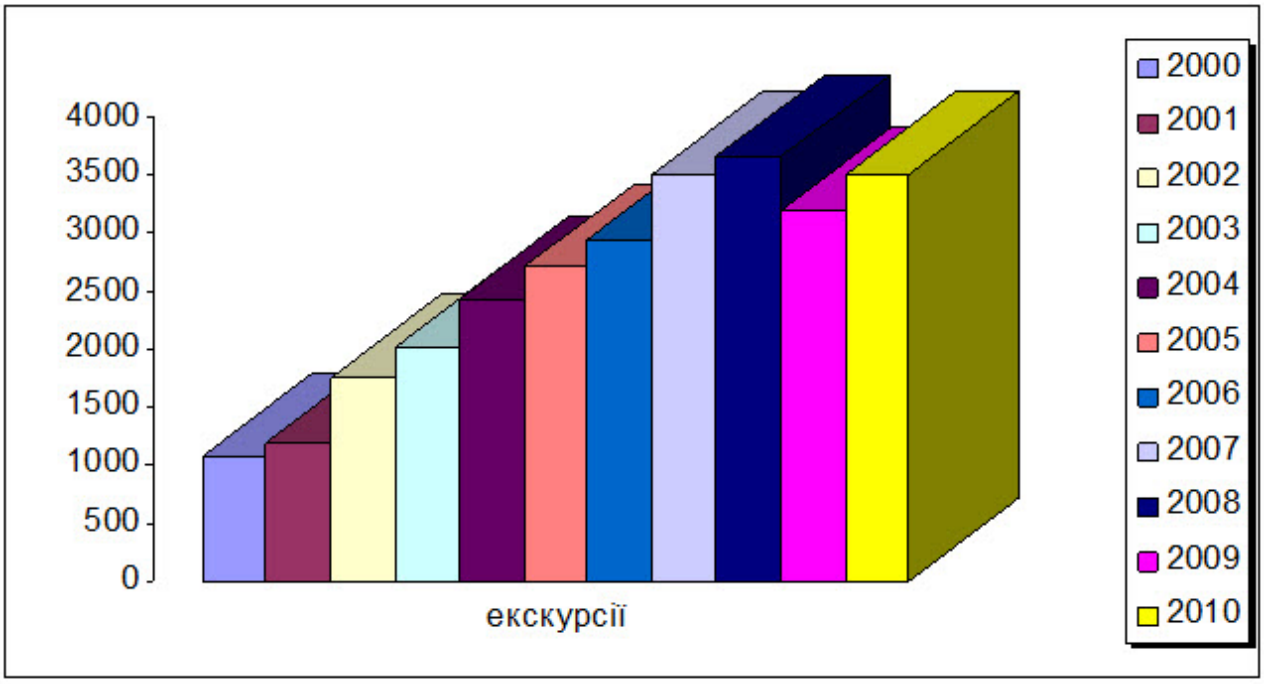
5h. Обслуговування відвідувачів і статистика:

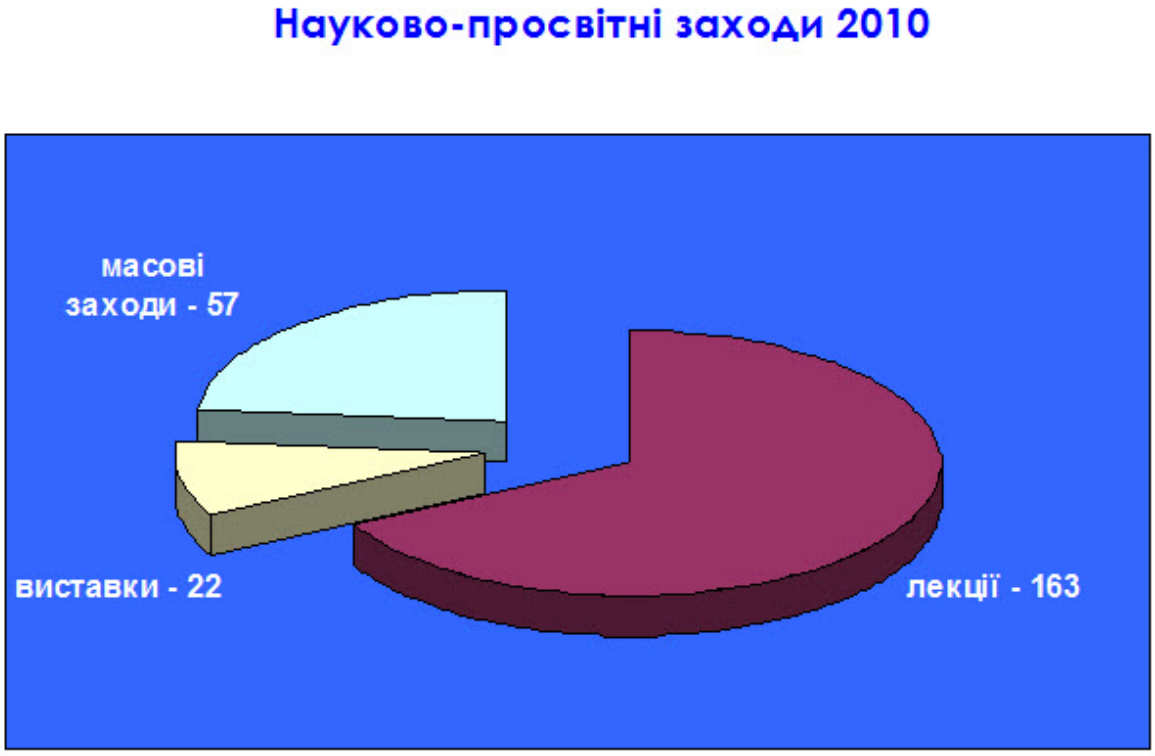
Відвідування території заповідника здійснюється як організованими групами, так і індивідуальними відвідувачами. Крім прийому відвідувачів і організації екскурсій заповідник надає наступні послуги:

- надання екскурсійних послуг при відвідуванні пам'яток українською, російською і англійською мовами,
- відвідування музейних експозицій, у яких представлені предмети, знайдені при розкопках Херсонеса та його хори («Античний Херсонес», «Середньовічний Херсон», «Надгробні пам'ятки античного Херсонеса»), а також постійно діючих виставок мозаїчних підлог з візантійських храмів Херсонеса і голографічних зображень видатних археологічних знахідок з території України,
- продаж книг з історії Херсонеса, буклетів, листівок і сувенірів із символікою пам'ятки,
- кафе і точки торгівлі прохолодними напоями,
- місця суспільного користування,

- паркова зона відпочинку,
- проведення спектаклів і концертів на майданчиках заповідника, в тому числі в античному театрі,
- організація проживання учасників археологічних експедицій на базі заповідника.

5i. Політика і програми, що мають відношення до презентації та просування об'єкта:

Програма презентації пам'яток Херсонеса Таврійського та його хори знаходиться в стадії розробки і буде представлена в окремому розділі плану організації території заповідника.

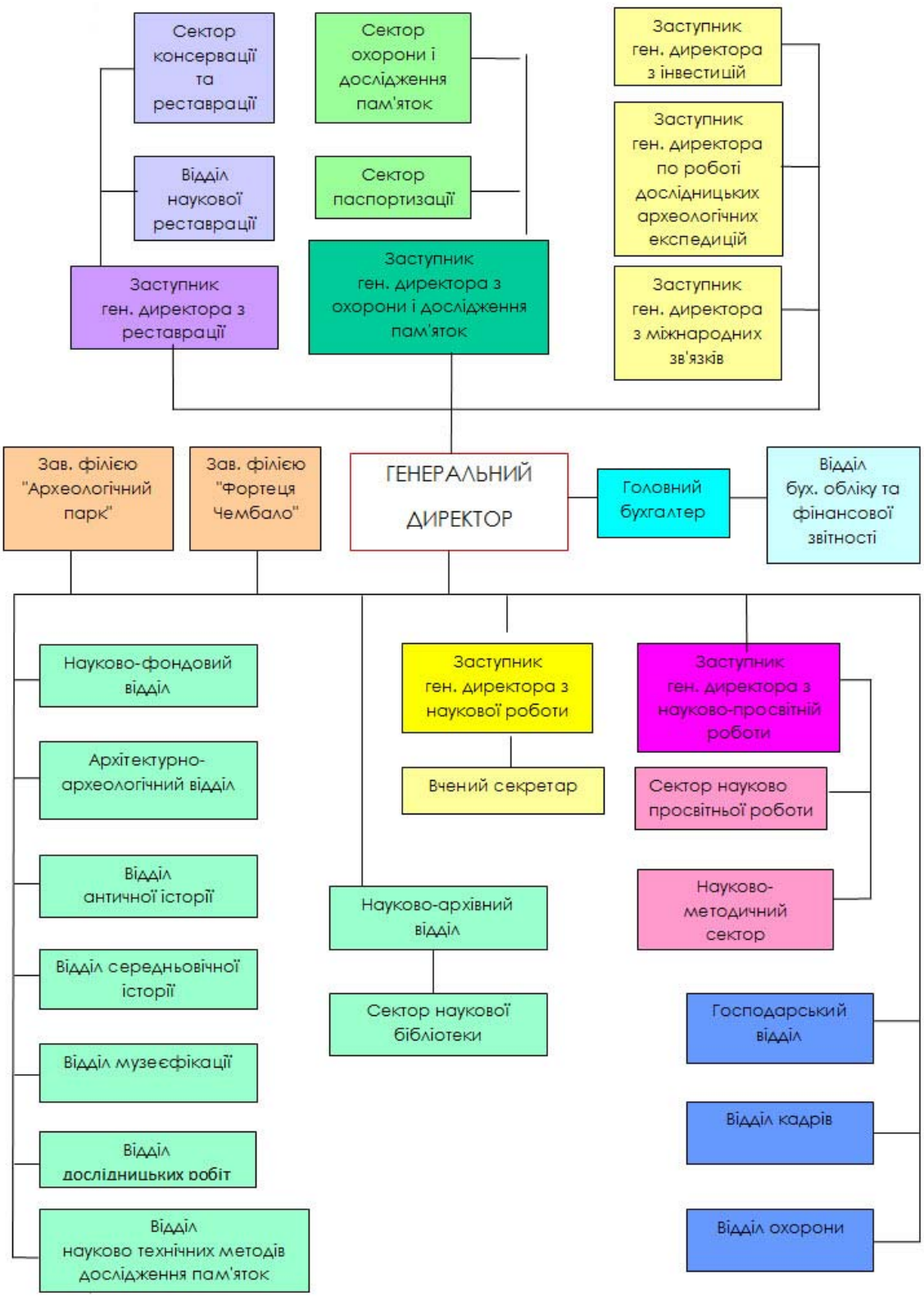
В теперішній час презентація заповідника на місцевому і державному рівні є недостатньою, хоча на під'їздах до м. Севастополя і в самому місті присутня невелика кількість рекламних щитів, а сама пам'ятка в 2009 р. стала переможцем всеукраїнської акції «7 чудес України», яку супроводжувала велика рекламна кампанія.

Великий обсяг інформації трьома мовами (українською, російською і англійською) розміщено на веб-сайті Херсонеса http://www.chersonesos.org .

5j. Персонал:

Керування об'єктом здійснює штат співробітників, що має таку структуру:

Структура управління Національного заповідника "Херсонес Таврійський"

6. МОНІТОРИНГ

6а. Ключові показники оцінки ступеню збереженості об'єкта:

Індикатор	*Періодичність*	*Місце зберігання записів*
Моніторинг збереженості стародавнього земельного розпланування і археологічних пам'яток, а також стану їх консервації в межах заповідних територій: - археологічні розкопки, - протиаварійні, - першочергові, - планові реставраційно-консерваційні роботи	Щорічно	Архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський»
Моніторинг дотримання наукових методик у межах заповідних територій та їх буферних зон: - археологічні дослідження, - консерваційно-реставраційні роботи, - заходи щодо музеєфікації археологічних пам'яток	Щорічно	Там само
Моніторинг активності природних і антропогенних факторів руйнації і ризиків для археологічних пам'яток у межах заповідних територій: - сейсмічна активність, - берегова і зсувна ерозії, - ґрунтові води, - рослинність, - акти вандалізму, - нелегальні розкопки, - надлишкове навантаження з	Щорічно	Там само

боку відвідувачів		
Моніторинг ефективності заходів щодо охорони і благоустрою заповідних територій: - огородження, - цілодобова охорона, - пішохідні доріжки, - візит-центри, - місця суспільного користування, - прибирання сміття, - організація під'їзних доріг	Щорічно	Там само
Моніторинг стану сучасної забудови і збереженості археологічних ландшафтів у межах буферних зон заповідних територій: - збереженость стародавнього розпланування, - дотримання режимів буферних зон, - заходи щодо виявлення і обліку археологічних пам'яток	Щорічно	Там само

6b. Адміністративні заходи з моніторингу об'єкта:

Наказом Генерального директора Національного заповідника «Херсонес Таврійський» № 19 від 17.09.2011 р. створено робочу група по здійсненню моніторингу стану пам'яток на заповідних територіях.

6c. Результати попередніх звітів про моніторинг:

Обстеження і моніторинг стану пам'ятки є необхідним заходом для розробки плану майбутніх консерваційних робіт, який не може бути створеним без чіткого розуміння стану пам'ятки і ступеню її руйнування. Проведення такого обстеження – складне завдання, оскільки археологічні пам'ятки займають великі території. Для того щоб зібрати всю інформацію, обробити і

зробити відповідні висновки, потрібні кваліфіковані кадри і відповідне обладнання.

В 2003 р. в Херсонесі за підтримки Інституту класичної археології Техаського університету в м. Остін почали застосовувати Географічну інформаційну систему (GIS), яка являє собою прекрасний інструмент для збору необхідної інформації.

При складанні плану майбутніх консерваційних робіт необхідно враховувати ступінь руйнування пам'ятки, щоб визначити ступінь необхідного втручання в її структуру.

Обстеження проводиться комплексно. Спочатку складається загальний план пам'яток, де фіксуються всі структури, що перебувають на його території. Для проведення моніторингу за контролем стану пам'ятки територію заповідника було умовно розділено на квадрати 10х10 метрів з використанням програми ArcMAP і спеціально розробленого для неї додатка. Потім проводиться детальний опис по квадратах стану всіх елементів, що входять до нього. Всі дані заносяться до програми, що дозволяє автоматично виокремити ділянки, що перебувають у найбільш критичному стані й потребують першочергових консерваційних робот. Розроблена база даних також використовується для підготовки і збереження документації з історії дослідження пам'ятки, а також з фіксації усіх консерваційних робіт, що здійснювалися на пам'ятці.

Існуючу програму необхідно вдосконалити, включивши в ключові показники додаткові пункти.

Крім того, така програма повинна бути розроблена також для ділянок хори.

Conservation Condition Survey

Grid Reference (AAxx xx,yy yy):

Area Description:

Materials (circle as appropriate)

Marble Brickwork Rubble Ashlar Other (specify):

Conservation

Has any previous conservation been undertaken? **Y** **N**

Wall Tops	Worst	**0**	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10** Best
Elevations	Worst	**0**	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10** Best
Foundations	Worst	**0**	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10** Best
Floors	Worst	**0**	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10** Best
Aesthetics	Worst	**0**	**1**	**2**	**3**	**4**	**5** Best					

Contamination

Trees Bushes Weeds Percentage of coverage:

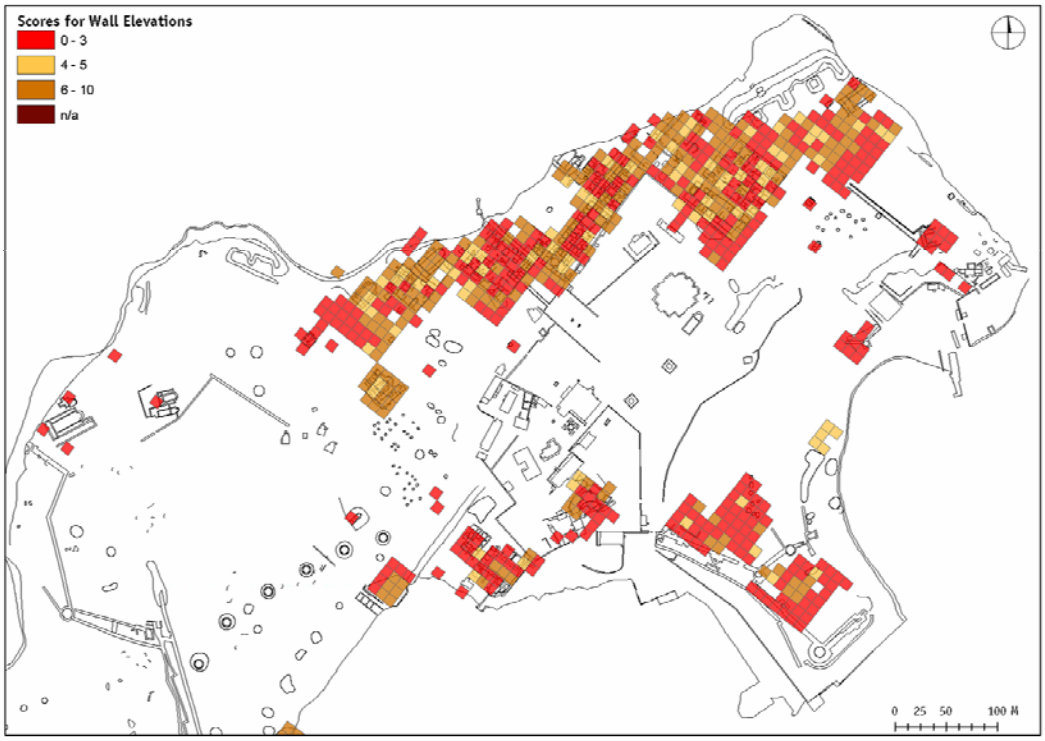
Rubbish	Worst	**0**	**1**	**2**	**3**	**4**	**5** Best
Graffitti	Worst	**0**	**1**	**2**	**3**	**4**	**5** Best

Documentation (circle as appropriate)

Photographed? **Y** **N**

Mapped? **Y** **N**

Date Surveyed: Surveyed by (initials):

Scores for Wall Elevations
0 - 3
4 - 5
6 - 10
n/a
0 25 50 100 M

7. ДОКУМЕНТАЦІЯ

7а. Фотографії, слайди, опис візуальних додатків:

Плани та схеми:

1. План городища Херсонес.
2. План-схема південно-східної лінії оборони.
3. План-схема Башти Зинона.
4. План-схема античного театру та «Храму з ковчегом».
5. План міського водосховища.
6. План-схема печерного християнського храму на Головній вулиці.
7. План Чотириапсідного храму.
8. План-схема Базиліки Крузе.
9. План-схема Уваровської базиліки з позначенням різних хронологічних періодів.
10. План-схема Базиліки в базиліці.
11. Схема Кримського півострова із зоною стародавньої хори херсонеської держави (рубіж IV–III ст. до н. е.).
12. Схема Гераклейського півострова з розмежуванням.
13. Схема Гераклейського півострова із сучасними зонами різного землекористування: 1 – заповідні території, 2 – території із збереженим стародавнім плануванням хори; 3 – парки та кладовища, 4 – лісні посадки, 5 – сільськогосподарські угіддя; 6 – дачні селища, 7 – міський центр, 8 – житлові масиви, 9 – кар'єри, 10 – промислові зони.
14. План- схема садиби земельної ділянки № 193.
15. План – схема садиби земельної ділянки № 226.
16. План – схема південної садиби земельної ділянки № 227.
17. План розкопаної частини так званої «садиби Гриневича» земельної ділянки № 347 в балці Бермана.
18. План-схема розкопаної частини укріплення на висоті Безіменній з позначенням еллініcтичного, римського, візантійського хронологічних періодів і укріплень періоду Кримської війни.
19. Схема укріплення на перешийку Маячного півострова з кріпосними стінами, залишками стародавніх башт і слідами розмежування.
20. Схема об'єктів північно-східної частини укріпленого поселення на перешийку Маячного півострова.
21. План розкопу храму на острівці в Козачій бухті *(Архів НЗХТ)*
22. Генеральний план Севастополя, основне креслення. Копія. Севастополь, 2004.

23. Генеральний план Севастополя, історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони. Копія. Севастополь, 2004.
24. Охоронні зони пам'яток Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (городище). Копія, Київ, 2011.

Фотографії

Фото 1. Гераклейський півострів. Знімок із супутника (Landsat 7, Thematic Mapper, TM, обробка фотографії *Дж. Трелоган, Т.М. Бобровський*).2010
Фото 2. Городище Херсонеса. Аерофотознімок (*В. А. Філіппов)*. 2005
Фото 3. Південно-східна лінія оборони. Знімок з повітря *(А. Соботкова)*. 2003
Фото 4. Південно-східна лінія оборони, перібол *(Зикова К.)*. 2011
Фото 5. Міські ворота. (*Р.П. Смірнов)*. 2011
Фото 6. Башта Зинона. *(Архів НЗХТ)*. 2003
Фото 7. Стела Лесханорида, сына Эвклеса. Известняк. Раннеэллинистический период *(К. Вільямс)*. 2003
Фото 8. Надгробок з портретом юнака. Фрагмент. Живопис в техніці енкаустики. Кінець IV в. до н.е. *(К. Вільямс)*. 2004
Фото 9. Головна вулиця. Городище Херсонеса Таврійського *(К. Вільямс)*. 2003
Фото 10. Агора. Городище Херсонеса Таврійського Аерофотознімок. (*В. А. Філіппов)*. 2004
Фото 11. Античній театр. Городище Херсонеса Таврійського *(К. Вільямс)*. 2003
Фото 12. Храм із ковчегом. Городище Херсонеса Таврійського *(К. Вільямс)*. 2004
Фото 13. Монетний двір. Городище Херсонеса Таврійського (*Р.П. Смірнов)*. 2011
Фото 14. Водосховище. Городище Херсонеса Таврійського *(Г. Мак)*. 2003
Фото 15. Графіті з стіни цистерни. Городище Херсонеса Таврійського *(Г. Мак)*. 2002
Фото 16. Ділянка теменоса. Городище Херсонеса Таврійського Аерофотознімок. (*В. А. Філіппов)*. 2005
Фото 17. Голова Каріатиди. Деталь античного храму. *(К. Вільямс)*
Фото 18. Стела с текстом громадянської присяги херсонеситів. Мармур (*К. Вільямс)*. 2004
Фото 19. Печерний храм. Городище Херсонеса Таврійського *(Г. Мак)*. 2003

Фото 20. Чотириапсідний храм. Городище Херсонеса Таврійського (*Р. П. Смірнов)*. 2011
Фото 21. Базиліка Крузе. Городище Херсонеса Таврійського *(С. В. Ушаков)*. 2006
Фото 22. Уваровська базиліка. Городище Херсонеса Таврійського (*Р. П. Смірнов)*. 2011
Фото 23. Базиліка в базиліці. Городище Херсонеса Таврійського. (*Р. П. Смірнов)*. 2007
Фото 24. Деталь мозаїчної підлоги Базиліки в базиліці. Городище Херсонеса Таврійського *(К. Вільямс)*. 2004
Фото 25. Базиліка 1935 року. Городище Херсонеса Таврійського *Р. П. Смірнов)*. 2011
Фото 26. Каплиця. Городище Херсонеса Таврійського *(С. Г. Рижов)*. 2010
Фото 27. Еллініcтичний будинок. Городище Херсонеса Таврійського *(К. Вільямс)*. 2003
Фото 28. Мозаїчна підлога еллініcтичного будинку. Морська галька. (*К. Зикова)*. 2006
Фото 29. «Будинок винороба». Городище Херсонеса Таврійського *(К. Вільямс)*. 2003
Фото 30. Рибозасолювальна цистерна в житловому кварталі. Городище Херсонеса Таврійського (*С. Рижов*). 2009
Фото 31. Сліди розмежування хори на космічному знімку місцевості в усті балки Юхариній. Знімок із супутника (Google Maps, листопад 2010 р.).
Фото 32. Заповідна територія херсонеської хори в балці Юхариній. Знімок із супутника (Google Maps, листопад 2010 р.).
Фото 33. Садиба земельної ділянки № 193 в балці Юхариній *(К. Вільямс)*. 2001
Фото 34. Садиба земельної ділянки № 226 в балці Юхариній (*Н.В. Безкоровайна*). 2011
Фото 35. Північна садиба земельної ділянки № 227 в балці Юхариній *(К. Вільямс)*. 2001
Фото 36. Південна садиба земельної ділянки № 227 в балці Юхариній (*Н. Безкоровайна*). 2011
Фото 37. Садиба земельної ділянки № 268 і склепи в балці Юхариній (*Н. Безкоровайна*). 2011
Фото 38. Недосліджені межові та плантажні стіни на земельній ділянці № 226 в балці Юхариній (*Т. Бобровський*). 2011
Фото 39. Заповідна територія херсонеської хори в балці Бермана із садибою. Аерофотознімок *(А. Аржанов)*. 2010
Фото 40. Недосліджена садиба земельної ділянки № 346 в балці Бермана (*Т. Бобровський*). 2011

Фото 41. Оборонна башта північно-західної садиби земельної ділянки № 347 в балці Бермана (*Т. Бобровський*). 2011

Фото 42. Так звана «садиба Гриневича» земельної ділянки № 347 в балці Бермана. Аерофотознімок (*А. Аржанов*). 2010

Фото 43. Ділянка оборонної стіни з бійницями так званої «садиби Гриневича» земельної ділянки № 347 в балці Бермана (*Т.Бобровський*). 2011

Фото 44. Печерні споруди на земельній ділянці № 347 в балці Бермана (*Т. Бобровський*). 2011

Фото 45. Оборонна башта укріпленого поселення в балці Бермана (*Т.Бобровський*). 2011

Фото 46. Вид з висоти Безіменної на Балаклавську долину (*Т.Бобровський*). 2011

Фото 47. Вид з висоти Безіменної на херсонеську хору (*Т.Бобровський*). 2011

Фото 48. Заповідна територія херсонеської хори на висоті Безіменній. Знімок із супутника (Google Maps, листопад 2010).

Фото 49. Укріплення на висоті Безіменній (*Г. Ніколаенко*). 2009

Фото 50. Руїни сільськогосподарських структур на північному схилі висоти Безіменної (*Т. Бобровський*). 2011

Фото 51. Заповідна територія хори в балці Стрєлецькій. Знімок із супутника (Google Maps, листопад 2010 р.).

Фото 52. Залишки плантажних стін на ділянці № 151 в балці Стрєлецькій (*Т. Бобровський*). 2011

Фото 53. Недосліджена садиба земельної ділянки № 175 в балці Стрєлецькій (*Т. Бобровський*). 2011

Фото 54. Недосліджена будова на території земельної ділянки № 175 в балці Стрєлецькій. (*Т. Бобровський*). 2011

Фото 55. Заповідна територія херсонеської хори на перешийку Маячного півострова. Знімок із супутника (Google Maps, листопад 2010 р.).

Фото 56. Ділянка південно-східної оборонної стіни укріплення на перешийку Маячного півострова (*Т. Бобровський*). 2011

Фото 57. Залишки межових і плантажних стін у північно-західній частині заповідної території херсонеської хори на перешийку Маячного півострова (*Т. Бобровьский*). 2011

Фото 58. Терасна забудова на перешийку Маячного півострова (*А. Петроковський*). 2011

Фото 59. Еллініcтичний культовий комплекс і винодавильні на перешийку Маячного півострова (*А. Петроковський*). 2010

Фото 60. Забудова укріпленого поселення на перешийку Маячного півострова і монастирський острів в Козачій бухті (*А.Петроковський*). 2004

Фото 61. Середньовічний печерний монастир на мисі Виноградний (*Т.Ю. Яшаєва*). 2010

Фото 62. Печерний храм монастиря на мисі Виноградний (*Т.Ю. Яшаєва*). 2009

Фото 63. Господарські будівлі монастиря на мисі Виноградний (*Т. Ю. Яшаєва*). 2010

Фото 64. Наземний храм на мисі Виноградний (*Р.П. Смірнов*). 2011

Фото 65.Заміський храм на Південному некрополі Херсонеса *(Г.Мак)*. 2003

Фото 66. Некрополь біля Карантинної бухти. Вид з повітря (*В.Філіппов)*. 2004

Фото 67. Вид Херсонеського монастиря св. Володимира. Початок XX ст. *(Архів НЗХТ)*

Фото 68. «Склад місцевих старожитностей». Початок XX ст. *(Архів НЗХТ)*

7b. Документація стосовно заходів з охорони об'єкта:

Комплексна програма археологічних досліджень комплексної пам'ятки археології національного значення «Стародавнє місто Херсонес Таврійський». Затверджено Наказом Міністерства культури № 90/0/16-10 від 26 лютого 2010 р.

Комплексна програма консерваційно-реставраційних робіт на території комплексної пам'ятки археології національного значення «Стародавнє місто Херсонес Таврійський». Затверджено Наказом Міністерства культури № 90/0/16-10 від 26 лютого 2010 р.

План організації території Національного заповідника «Херсонес Таврійський»: межі й режими використання території та зон охорони пам'ятки археології національного значення «Стародавнє місто Херсонес Таврійський». Затверджено наказом Міністерства культури № 220/0/16-11 від 6 квітня 2011 р.

Договір № 11-5846/09 від 06.02.2009 р. з Відділом Державної служби охорони при Управлінні Міністерства внутрішніх справ України в м. Севастополі про охорону об'єктів Національного заповідника «Херсонес Таврійський» постами фізичної охорони.

Договір № 12-3669/09 від 20.03.2009 р. з Відділом Державної служби охорони при Управлінні Міністерства внутрішніх справ України в м. Севастополі про ведення спостереження за тривожною сигналізацією термінового виклику наряду охорони.

7c. Форма і дата останніх записів за об'єктом:

Номінаційне досьє «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора. V ст. до н. е. – XIV ст. н. е.». Серпень 2011 р.

7d. Адреса зберігання записів, інвентаризаційних описів і архівів:

- Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

- Інститут археології Національної Академії наук України, м. Київ. Кримська філія Інституту археології НАН України, м. Сімферополь.

- Державний архів м. Севастополя.

- Державний архів Одеської області, м. Одеса.

- Інститут археології Російської Академії наук , м. Москва, Російська Федерація.

- Інститут історії матеріальної культури Російської Академії наук (ІІМК РАН), м. Санкт-Петербург, Російська Федерація.

- Державний Ермітаж, м. Санкт-Петербург, Російська Федерація.

- Державний Історичний музей, м. Москва, Російська Федерація.

- Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку, м. Санкт-Петербург, Російська Федерація.

7e. Бібліографія:

Anokhin, V.A. THE COINAGE OF CHERSONESUS: IV CENTURY B.C.–XII CENTURY A.D.. Oxford : British Archaeological Reports, 1980.

Ascherson, N. CHERSONESOS: PUBLIC ARCHAEOLOGY ON THE BLACK SEA COAST // Archaeology International. – London: Institute of Archaeology, 2002. – P. 54- 56

Bujskich, Alla. DIE ANTIKEN ARCHITEKTURFORMEN IM NÖRDLICHEN SCHWARZMEERGEBIET // ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN. Band 26: Herkunft und Entwicklung / Deutsches Archäologisches Institut. - Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2010. - 160 S.+ tafeln (1-170), farbtafeln (1-4)

Chtcheglov A. POLIS ET CHORA: *Cité et territoire dans le Pont-Euxin.* Paris, 1992

Chrzanovski L. - Zhuravlev D. LAMPS FROM CHERSONESOS IN THE STATE HISTORICAL MUSEUM - MOSCOW. - Moscow: Laurent Chrzanovski & Denis Zhuravlev; Roma: "L`ERMA" di BRETSCHNEIDER, 1998. - 296 p., il. (Studia archaeologica; 94).

CRIMEAN CHERSONESOS: *City, Chora, Museum, and Environs* / Institute of Classical Archaeology. The University of Texas at Austin. Austin, Texas, USA; National Preserve of Tauric Chersonesos (NPTC): Scientific Editor: Joseph C. Carter. Production Editor: Glenn. R. Mack. - Austin, 2003. - 232 p., il.

GRAVESTONES OF CHERSONESOS, THE. Reserch and Conservation / J.C. Carter [ed.] / The National Preserve of Chersonesos; Packard Humanities Institute; Institute of Classical Archaeology, Austin, University of Texas in collaboration with the German Archaeological Institute, Istanbul. - Istanbul: Ege Yayinlan (Graphis Matbaa), 2006. - 92 c., il.

Kozelsky, Mara. RUINS INTO RELICS: THE MONUMENT TO SAINT VLADIMIR ON THE EXCAVATIONS OF CHERSONESOS, 1827–57, *The Russian Review*, Vol. 63, No. 4. (2004), pp. 655–672.

Minns, Ellis H. SCYTHIANS AND GREEKS. A Survey of Ancient History and Archaeology on the north coast of Euxine from the Danube to the Caucasus. - Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1913. - 720 p.

Saprykin Sergei J. ANCIENT FARMS AND LAND-PLOTS ON THE KHORA OF THE KHERSONESOS TAURIKE (Research in the Herakleian Peninsula, 1974-1990) / Mcgill University Monographs in Classical Archaeology and History, No 16. - Amsterdam: J.C. Gieben, Publisher, 1994. - 153 c., il.+ plates (1-65) (Antiquitates Proponticae, Circumponticae et Caucasicae. I).

Saprykin, S.Yu. HERACLEIA PONTICA AND TAURIC CHERSONESUS BEFORE ROMAN DOMINATION: (VI–I CENTURIES B.C.). Amsterdam: A.M. Hakkert, 1997

Smedley J. ARCHAEOLOGY AND THE HISTORY OF CHERSON: *A Survey of Some Results and Problems* // Archaion Pontou. – 1978. - № 35. – P. 172 – 192.

SURVEYING THE GREEK CHORA. The Black Sea Region in a Comparative Perspective // BLACK SEA STUDIES. Vol. 4 / Pia Guldager Bilde and Vladimir F. Stolba, eds.: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies. - BSS. 4. - Aarhus: Aarhus University Press, 2006. - 346 p., il.

8. КОНТАКТНІ ДАНІ ВІДПОВІДАЛЬНИХ ОСІБ:

Директор:
тел., факс +38 0692 55 02 78
e-mail: direktor@chersonesos.org

8a. Особа що підготувала досьє номінації:

Лариса Седікова, заступник Генерального директора Національного заповідника «Херсонес Таврійський».
Тел./факс +38 0692 55 02 78, e-mail: sedikova7@yahoo.com

Тимур Бобровський, заступник директора Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень
Телефон/факс +380442885443, e-mail: bobrovskij@ukr.net

8b. Офіційні організації / установи місцевого рівня:

Національний заповідник «Херсонес Таврійський»
Вул. Древня, 1
м. Севастополь, 99045
Україна

8c. Інші місцеві організації:

Відділ охорони культурної спадщини
Управління культури Севастопольської
міської державної адміністрації
вул. Радянська, 58
м. Севастополь, 99011
Україна

8d. Офіційний адрес Інтернет-сайту:
http://chersonesos.org

9. Підпис представника держави – сторони Конвенції:

Міністр культури України М. А. Кулиняк